

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2020

Research Article
ARAřTIRMA MAKALESİ

Kur'ân'ın Bütünlüğü Bağlamında İnsanın Yeryüzündeki Halifeliği Meselesi

İsmail Kurt

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı

İsmailkurt1000@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-6118-0349>

Geliş Tarihi / Received: 18.09.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 18.12.2020

Özet

Bu çalışmada, Kur'ân'ın genel bütünlüğü bağlamında insanın yeryüzünde halifeliği meselesi doğrudan halifelikle ilgili olduğunu tespit ettiğimiz on dokuz ayet üzerinden farklı tefsirlerden yararlanılarak ele alınmaktadır. Araştırmanın amacı; Allah'ın halife yapmasından muradın ne olduğunu, insanın kimin halifesi veya kimin yerine halife yapıldığını ve ilgili ayetlerde muhataplarına ne mesaj verdiğini ortaya koymaktır. Yapılan çalışmalarda insanın halifeliği meselesi genellikle Bakara 30. ayet üzerinden ele alınırken bu çalışmada halifelikle ilgili on dokuz ayetin tamamı irdelenerek konu hakkında Kur'ân'ın genel görüşü ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İnsanın halifeliğinden bahseden ayetler öncelikle nüzul sırasına göre sıralanmış ve her bir ayet metin içi ve tarihi bağlamında müstakil olarak incelenmiştir. Çalışma boyunca bağlamı ve nüzul ortamı belirlenen ayetin ne söylediği, müfessirlerin ayet hakkındaki yorumları ve kendi tevilimiz ortaya konulmuş daha sonra ayetin mesajının ne olduğu verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada ulaştığımız en genel sonuç şudur: İnsanın yeryüzünde halife olması; insanın Allah tarafından kendinden öncekilerin yerine yeryüzüne yerleştirilmesi, orada yaşamını sürdürmesi, yaşamını devam ettirmesi için yeryüzü nimetlerinin insanın tasarrufuna sunulması, bütün bunların karşılığı olarak da insanın Allah'a şükretmesi ve yeryüzünde O'nun rızası doğrultusunda bir yaşam sürmesidir. Nitekim bu ayetler incelendiğinde Allah'ın belirlemesi, yeryüzünde halifelik ve insan olgusu önümüze çıkmaktadır. Birinin yerine gelme veya birine vekil olma anlamında yeryüzünde halifelik olgusu ise insanın kimin yerine geldiği ya da kimin vekili olduğu sorusunu doğurmaktadır. İlgili ayetlere bakıldığında ise Allah'ın rızasına uygun davranan inanan insanın Allah'ın arzusuna uygun davranmayan kafirlerin yerine yeryüzüne veya onların topraklarına getirildiği görülecektir. Yeryüzünde halifeliğin başlangıcında ise cinlerin veya meleklerin yerine Âdem getirilmiştir. Bunun yanında bazen kafirler yeryüzünde geçici olarak halife yapılmıştır. Fakat bu, onların Allah'a yönelmesi için bir imtihandır.

İnanan insanın vekil olma anlamında halife olması da yeryüzünde onu halife atayanın rızasına uygun eylem yapması ve yaptırmasıdır. Bu bağlamda halifelik ya Hz. Musa'nın yokluğunda Hz. Harun'u kendi yerine vekil bırakmasında olduğu gibi veya Allah'ın vahyini uygulaması bağlamında ontolojik zorunluluk gereği peygamberlerin Allah'a vekil olması, gönderildiği insanlara O'nun buyruklarını uygulaması konusunda mümkün olabilir. Diğer insanların sultan, devlet başkanı veya İslam devletinin halifesi dahi olsa Allah'ın halifesi olması mümkün değildir. Nitekim kendisine "ey Allah'ın halifesi" denilen Hz. Ebubekir ben Allah'ın halifesi değil, sadece Allah Rasülü'nün halifesiyim demiştir. Allah'ın halifesi hitabı ne Kur'ân, ne Hz. Peygamber ne de Raşid Halifeler tarafından kullanılmamış ve özellikle

kullanılmamasına gayret edilmiştir. Fakat Emeviler devriyle birlikte siyasi amaçlar için bu hitap kullanılmaya başlamıştır. Sonuç olarak "halifetullah" ifadesi Kur'ân'da doğrudan hiçbir yerde geçmediği için insanın Allah'ın halifesi olduğunu kabul etmek veya ilgili ayetleri bu şekilde yorumlamak doğru gözükmemektedir.

İnsanın yeryüzünde halifelige uygun davranması, onu halife yapana layık olması aklını kullanarak vahye tabi olmasına bağlıdır. Çünkü Allah'ın insanı halife yapmasının ve bu halifeliğinin devam etmesinin yegâne şartı insanın onu halife yapan Allah'ın ilahlığını tanınmasıdır. Bu bağlamda halifelikten bahseden ayetlerin (ilk muhatapları açısından) Mekke müşrikleri, Medine Yahudileri ve Müslümanlara verdiği mesajlar vardır. Mekke müşriklerine Allah'ın Hz. Davud'u, Medine Yahudilerine ise Allah'ın Hz. Adem'i yeryüzünde halife yapması üzerinden Hz. Muhammed'in Allah tarafından peygamber seçildiği hakikatini kabul edin mesajı verildiği görülmektedir. Halifelikten bahseden ayetlerde verilen mesajların çoğu vahyin ilk muhatapları ve muhalifleri olan Mekke müşriklerindedir. Onlar ya Allah'ın onları yeryüzüne halife yapmasının bir lütuf olduğu üzerinden tevhide yönelmeye teşvik edilmiş ya da şirk koşmaya devam ettikleri için helak olan kavimlerden tehdit edilmiştir. Onlara "ey müşrikler sizi helak olan kavimlerden sonra var eden, yeryüzünde halifeler yapan putlar değil Allah'tır, o halde sizler Allah'ın elçisine uyararak putlardan uzaklaşın ve bir olan Allah'a yönelin" mesajı verilmiştir. Aynı şekilde "eğer sizler peygambere sırt çevirip de şirk devam ederseniz Allah şirkte ısrar eden Nuh, Hud vb. kavimleri helak ettiği gibi sizi de helak eder ona itaat edenleri getirir, o halde tevhide yönelin" mesajı verilmiştir. Müslümanlara verilen mesajlar ise Mekke ve Medine şartlarına göre olmuştur. Örneğin Mekke'de işkence gören zavıf müminlere Allah yolunda sabrederseniz Allah sizi ileride düşmanlarınızın yerine, Mekke'ye, varis yapacak mesajı Hz. Musa'nın Firavunun zulmü altında ezilen İsrailoğulları'na müjdesi üzerinden verilmiştir. Medine'de ise eğer Müslümanlar Allah'ı birmeye ve salih amel işlemeye devam ederlerse Allah'ın daha öncekileri yaptığı gibi onları yeryüzünde güçlü konuma, hâkim duruma getireceği vaadi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Halife, İnsan, Yeryüzü.

The Matter of Caliphate of Man on the Earth in the Context of the Integrity of the Quran

In this study, the issue of the caliphate of the man on the earth in the context of the general integrity of the Quran is dealt with over nineteen verses which we determined are directly related to the caliphate by making use of different commentaries. The purpose of the research is to reveal what the intention of Allah by making man the caliph was, whose caliph man is or who man replaces as a caliph, and what message Quran gives to its interlocutors in the relevant verses. While the matter of the caliphate of man is generally tackled over al-Baqarah 30th verse in the previous studies, this research tried to uncover the general perspective of the Quran in the issue by examining all nineteen verses about the caliphate. These verses are firstly sorted in the order of revelation and each verse is examined individually in the context of text and history. Throughout the study, what the verses that the context' and conditions' are identified say, scholars' exegesis on the verse and our interpretation are presented, lastly, the message of the verse is explained.

The most general conclusion we have reached in the study is this: Man is the caliph on earth; it is the placing of man on earth instead of his predecessors by God, offering the blessings of the earth to man's disposal so that he can continue his life there, and in return for all these, man is thankful to God and leads a life on earth in accordance with His approval. Indeed, when these verses are examined, we encounter the determination of Allah, the caliphate on earth, and the phenomenon of man. The phenomenon of the caliphate on earth, in the sense of replacing someone or being a proxy for someone raises the question of who is replaced by man or whose proxy man is. When the relevant verses are examined, it will be seen that believers who act in accordance with Allah's will are brought to the earth or their lands instead of the unbelievers who do not act in accordance with Allah's desire. In the beginning of the caliphate to the earth, Adam was brought in instead of jinn or angels. Besides, sometimes unbelievers were temporarily made caliphs on the earth, but these were merely tests to see whether they would turn to Allah.

A believer is a caliph, in the sense of being a proxy, he acts in accordance with the approval of Allah, who appointed him as the caliph on earth. In this context, the caliphate may be possible either as in the case of Moses leaving Harun as his proxy when he left for the mountain, or as the prophets acting as proxies of God, due to the ontological necessity, in the context of implementing the revelation of Allah. Other people cannot be Allah's caliph even if they are sultans, heads of states, or even the caliphs of the Islamic State. Indeed, Abu Bakr, who was called "O Caliph of Allah," said "I am not the caliph of Allah, I am only the caliph of the Messenger of Allah. The title of "Caliph of Allah" was never used in the

Quran, by the Prophet, and Rashid Caliphs. However, with the era of the Umayyads, this address was used for political purposes. Consequently, as the expression of "Allah's Caliph" is not mentioned anywhere directly in the Quran, to accept that man is Allah's caliph or to interpret related verses in this way does not seem correct.

Man's acting befitting the title of caliphate, being worthy of who made him the caliph only possible for him to subject himself to the revelation by using his ration. Because the only condition of Allah for making man the caliph and the continuation of this caliphate is the recognition of the godhead of Allah who made him the caliph. In this context, the verses that mention the caliphate (in terms of their first addressees) have messages given to the Mecca polytheists, the Jews of Medina and the Muslims. These verses send the message to the Makkan polytheists that they should accept the fact that Muhammad was chosen by Allah as a prophet by means of the examples of God making David, and the Jews of Medina, through examples of God making Adam the caliph on earth. Most of the messages given in the verses that mention Caliphate are to the Meccan polytheists, who were the first addressees and opponents of the revelation. They were either encouraged to turn to tawhid because it was a blessing that Allah made them caliphs on earth, or they were threatened by the examples of destroyed tribes because they continued to practice polytheism. They were given the message "O polytheists, it is Allah who created you after the destroyed tribes, not the idols who made caliphs on earth, so you follow the messenger of Allah and turn away from idols and turn to the one God. The messages given to Muslims were based on the conditions of Mecca and Medina. For example, tortured and helpless believers in Mecca were given the message that "Allah will make you an heir to Mecca in the future instead of your enemies if you are patient in the way of Allah" through Moses' good news to Israelites who were oppressed under the persecution of Pharaoh. And as for the believers in Madina, they were promised strength and power like previous believing communities mentioned in the Quran if they were to keep promoting tawhid and good deeds.

Keywords: Tafsir, Quran, Caliph, Man, Earth.

Atf / Cite as

Kurt, İsmail. "Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında İnsanın Yeryüzündeki Halifeliği Meselesi". *Marife* 20/2 (2020), 783-821. <https://doi.org/10.33420/marife.797018>

Giriş

Allah insanı yaratmış,¹ ona vahiy göndermiş² insan topluluklarına, toplumlara da hem Allah ile insan hem de insan ile insan arasındaki ilişkinin nasıl olacağını, bu dünyada insanların nasıl davranmaları gerektiğini bildirmek için peygamberler göndermiştir.³ Yeryüzünde birçok canlı yaşamasına rağmen yeryüzü Allah'ın bir nimeti olarak sadece insanın tasarrufuna verilmiş⁴ ve Allah insandan yeryüzünü ifsat etmemesini bilakis ıslah ve imar etmesini talep etmiştir.⁵ İnsanın yeryüzündeki halifeliği meselesi Kur'an merkezli olarak onun dünyada kimin yerine halife olduğundan veya kimin halifesi olduğundan⁶ tutun da siyasi bir kavram

¹ en-Nisa 4/1; el-Hıcr 15/26; el-Müminûn 23/12; Kaf 50/16; el-İnsan 76/2; el-Beled 90/4; et-Tîn 95/4; el-Alak 96/2.

² en-Nisa 4/163; el-Enâm 6/106; el-Arâf 7/117, 160; Yunus 10/2, 87; Hud 11/36; Yusuf 12/109; ez-Zümer 39/65.

³ el-Bakara 2/151; en-Nisa 4/79; el-Mâide 5/20; el-Müminûn 23/32; el-Müzzemmil 73/15.

⁴ el-Bakara 2/29; İbrahim 14/32-34; el-Hacc 22/65; el-Ankebût 29/61; Lokman 31/20; el-Câsiye 45/13.

⁵ el-Bakara 2/11, 205; el-Arâf 7/56, 85; Hud 11/116-117; el-Kasas 28/77; el-Rûm 30/8-10.

⁶ Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Hüseyin Atay, "Allah'ın Halifesi İnsan", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (1970), 2/30; Veysel Güllüce, "İnsan Allah'ın Halifesi midir", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2001); Muammer Esen, "İnsanın Halifeliği Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004).

olarak İslam devletinde halifenin kim olacağı, halifede bulunması gereken vasıflar ve halifenin nasıl seçileceğine değin tartışılmıştır.⁷ Bu tartışmaların çıkış noktasını ise Bakara Suresindeki “*Bir zaman Rabbin meleklerle muhakkak ki ben yeryüzünde bir halife yapacağım/atayacağım...*”⁸ ayeti oluşturmaktadır. Biz bu çalışmamızda başta bu ayet olmak üzere halife kavramıyla doğrudan bağlantılı olan ayetleri Kur’ân’ın genel bütünlüğü çerçevesinde ve özellikle siyak-sibakı da dikkate alarak insanın yeryüzündeki halifeliği meselesinin ne olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Aynı şekilde bu ayetlerin vermek istediği mesajı belirtmeye de çalışacağız. Çalışmamızda sadece insanın halifeliğine odaklandığımız için doğrudan h-l-f kökünden gelen ve halife kavramıyla alakalı olan isim ve fiillerin sözlük anlamlarını verecek ve ilgili ayetleri metin içi ve tarihi bağlamında inceleyeceğiz.

1. Halife Kavramının Sözlük ve Terim Anlamı

“Halife/الْحَلِيفَةُ” kelimesi öncesindeki yerine gelen, onun yerini alan anlamındadır.⁹ Bu kelime şu üç asli anlamdan; “değişme”, “önün zıddı” veya “bir şeyin yerine ondan sonra başka bir şeyin gelmesi” manasındaki “h-l-f/خلف” kökünden gelmektedir.¹⁰ “Halâif/حَلَائِفٌ” ve “hulafâ/خُلَفَاءُ” ise halife’nin çoğuludur.¹¹ Halife kelimesiyle aynı kökten gelen “halef/حَالَفٌ” ise “daha sonra gelen” demektir. Fakat bu kelime “o babasının iyi bir halefidir” “o babasının kötü bir halefidir” şeklinde hem olumlu hem de olumsuz manada bir sıfat ile kullanılır. İyilik veya kötülük sıfatı zikredilmediğinde ise halef’in hem iyi hem de kötü olduğu söylenebilir. Nitekim Yüce Allah Kur’ân’da “*Onlardan sonra (kötü) bir halef geldi*” “فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ”¹² buyurarak bu kelimeyi olumsuz manada kullanmıştır. Bununla beraber “nesil” an-

⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye* (Kahire: Daru'l-Hadis, ts.), 17, 19-20, 25-28; Ebü Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 19-28, 60-61. Günümüzde konunun siyasi yönüyle ilgili “İnsanın Halifeliği: Modern İslam Düşüncesinde Popüler Hükümranlık” başlığıyla 2019’da Batıda yayımlanan eserde ise insanın halifeliği meselesi doğrudan Mevdûdî’nin görüşleri üzerinden ele alınmıştır. Bk. Andrew F. March, *The Caliphate of Man: Popular Sovereignty in Modern Islamic Thought* (Massachusetts: Harvard University Press, 2019), 108.

⁸ el-Bakara 2/30. Çalışmamızda ele aldığımız ayetlerin mealleri tarafımızdan verilmiş olup mealler verilirken Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), Ferrâ (öl. 207/822), Zeccac (öl. 311/923), Taberî (öl. 310/923), Mâtürîdî (öl. 333/944), Zemaşerî (öl. 548/1144) gibi müfessirlerin tefsirlerinden ve modern dönemdeki İbn Âşûr (1879/1973), Mevdûdî (1903/1979), Câbirî (1936/2010), M. Esed (1900-1992) gibi müelliflerin tefsir ve meallerinden istifade edilmiştir.

⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzumi-İbrahim Semarraî (b.y.: Mektebetü'l-Hilal, ts.), 4/267; Ebul'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâr-u Sâdir, 1993), 9/83.

¹⁰ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Lüga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Şam: Daru'l-Fikr, 1979), 2/210; Ebü Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezheri, *Tehzibü'l-Lüga*, thk. Muhammed Avz Merab (Beyrut: Dar-u İhyâü't-Türasi'l-Arabî, 2001), 7/167-169.

¹¹ Zeynüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihah*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999), 95; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 9/83.

¹² el-Arâf 7/168; Meryem 19/59.

lamındaki bu sözcüğün, ayetteki gibi, “half/حَلْفٌ” şeklinde olumsuz anlamda, “halef/حَلْفٌ” olarak da olumlu manada kullanıldığı da söylenmiştir.¹³ Bu konuda Halil b. Ahmed (öl. 175/791) “halef”in sadece iyilerden olacağını kötüler için bu lafzın kullanılmasının caiz olmadığını belirtmektedir.¹⁴

Halife kavramıyla bağlantılı olan “(Ben gidince) kavmimde bana halife ol” “أَخْلَفَنِي فِي قَوْمِي”¹⁵ ayetinde geldiği şekliyle “h-l-f/حَلْفٌ” fiilinin anlamı bir kimsenin birinin yerine halife olması, onun yerine geçmesi, ondan sonra gelmesidir. Aynı kökten gelen “istahlefe/اسْتَحْلَفَ” fiili ise halife yapmak anlamında, falanın yerine falanı getirdi anlamında kullanılmaktadır.¹⁶ Bu bağlamda hilafetin hilafet olarak isimlendirilmesi ise birinciden sonra ikincinin onun yerine gelmesinden dolayıdır. Bu tıpkı şunun gibidir: “Falanın arkasına (hilaf) oturdum” daha açık ifadeyle ondan sonrasına oturdum demektir. Dua babından “kişi babasını veya yakın bir dostunu kaybettiğinde” “halefellahu aleyke/حَلَفَ اللهُ عَلَيْكَ” “Allah sana halife olsun” denir. Yine “bir adamın küçük oğlu öldüğünde” Allah sana (onun yerine başka bir evlat) versin/getirsin anlamında “ahlefellahu leke/أَحْلَفَ اللهُ لَكَ” denir. Aynı ifade “bir kişi malını kaybettiğinde” Allah sana daha başka mal/yenisini versin anlamında da kullanılır.¹⁷

Bütün bu kullanımlara bakıldığında h-l-f kökünden gelen anlamların arka, sonra, daha sonra, sonra gelen, sonra getirilen, yerine getirilen, birinin yerine halefe yapılan vb. şekilde her zaman “arkada olmayı, daha sonra birinin yerine gelmeyi, birinden sonralığı” ifade eden bir anlam alanına sahiptir.

Halife kelimesinin terim anlamı ise “Hz. Peygamber sonrasında İslam devletine ve toplumuna liderlik eden devlet başkanına verilen isimdir.”¹⁸ Bir diğer tanıma göre halife Allah Rasulü’nün halifesi olup dini ikame etme, ayakta tutma hususunda bütün ümmetin tabi olması gereken imamdır.¹⁹ Bu ismin kullanımı Hz. Peygamber sonrası İslam devletinin ilk halifesi olan Hz. Ebubekir’le beraber kullanılmaya başlamış ve daha sonra Emevî, Abbasi ve Osmanlı gibi Müslüman devletlerin hükümdarları tarafından kullanılmaya devam etmiştir.²⁰

¹³ Ezheri, *Tehzîbü'l-Lüga*, 7/167-169; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Lüga*, 2/210.

¹⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, 4/266; Ezheri, *Tehzîbü'l-Lüga*, 7/167-169; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Lüga*, 2/210.

¹⁵ el-Arâf 7/142.

¹⁶ Râzi, *Muhtârü's-Sihah*, 95; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 9/83.

¹⁷ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, 4/266; Ezheri, *Tehzîbü'l-Lüga*, 7/167-169; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Lüga*, 2/210.

¹⁸ Casim Avcı, “Hilâfet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, ed. Komisyon (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/539-546.

¹⁹ Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâf-ı Istilâhâtü'l-Funûn ve'l-Ulûm*, thk. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/259-261.

²⁰ Avcı, “Hilâfet”, 17/539-546.

2. Halife Kavramının Cahiliye ve Muhadram Şiirlerinde Kullanımı

Cahiliye ve Muhadram²¹ şiirlerinde doğrudan konumuzla ilgili olan halife, halifetullah ve hilafet kelimelerinin hangi anlamda kullanılıp kullanılmadığını tespit ederek bu kavramın anlamında Kur'ân'la beraber bir değişiklik olup olmadığını tespiti çalışacağız. Cahiliye şiirlerine baktığımızda halife sözcüğünün kabile reisliği, ordu komutanlığı gibi reis, lider, efendi, seyyid anlamında kullanıldığı gözükmektedir. Örneğin A'sa'nın (öl. 7/629) divanında Yemen Emirlerinden Selâme Zû Fâiş'i övdüğü bir şiirindeki beyitte "halife"yi efendi, lider, emir anlamında kullandığı görülmektedir. Beyit şu şekildedir: "*Kadının ve kadının seçtiği kocasının efendisi/halifesi idim.*"²² Lebid b. Rebîa da (öl. 41/660) "*Sen fakir idin (bana muhtaç idin) benim dışımda reislik (halife) yapacak da yoktu, senin küçük çocukların da henüz büyümemişti*"²³ şeklinde "halife"yi kabile reisi anlamında kullanırken Tufeyl el-Ganevi (öl. m. 610) "*Sinan, Hısn ve Esmâ öldüğünde Hureym lider/komutan (halife) oldu*"²⁴ şeklinde komutan anlamında kullanmıştır.

Muhadram şiirlerinde ise Hz. Ömer (öl. 23/644) için güvenilir halife, Hz. Osman (öl. 35/656) için halifetullah lafzının şairlerce, hilafet kelimesinin ise bizzat Muaviye (öl. 60/680) tarafından kendi divanında kullanıldığı görülmektedir. Hicivleriyle tanınan Muhadram şair Hutay'e'nin (öl. 59/678) divanında Hz. Ömer'i övdüğü bir şiirinde onun için halife sözcüğünü terim anlamında kullanmıştır. Beyit şöyledir: "*O Rasûlden (Hz. Peygamber) sonra güvenilir bir halifedir, Kureys'in hem tamamından hem de her bir bireyinden daha vefalıdır.*"²⁵ Hassan b. Sabit (öl. 60/680) ise Hz. Osman'ın şehid edilmesi hadisesiyle ilgili olarak söylediği mersiyede Hz. Osman için halifetullah ifadesini kullanmıştır. O, "*Ölüm vakti size olduğunuz yerde gelene kadar durmaksızın (Osman'ı korumak için) kılıçlarınıza sarılın. Umulur ki bir gün siz sevinçli bir halde, daha önce olduğu gibi, Allah'ın halifesini arınızda görürsünüz*"²⁶ diyerek evi asiler tarafından sarılan Hz. Osman'ın korunmasını teşvik etmiştir. Muaviye de tahkim olayı sırasında onun hakemi olan -hüküm vermede ağır davranıyor kendi halife olmak istiyor denilerek ona şikâyet edilen- Amr b. el-As'a (öl. 43/664) onun halifeliğini desteklemesi için bazı beyitler vermiştir. Muaviye bu beyitlerde "*Toz duman olan bir havada Kâbe'ye doğru hızla giden develerin rabbine yemin olsun ki bugün ben seninle hilafetin başına (sancağına) sımsıkı sarıldım. Katilin zehri seninle senin hakkında zanda bulunan bazı Kureysliler'in arasını açacaktır*"²⁷ şeklindeki hitabıyla Amr'ın hakemliği ile hilafeti alacağını dile ge-

²¹ Hem Cahiliye hem de İslam döneminde yaşayıp Müslüman olan Hassan b. Sabit gibi şairleri kastediyoruz.

²² Meymûn b. Kays el-A'sâ, *Divanü'l-A'sâ'l-Ekber*, thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Rıdvânî (Doha: Vizâratü's-Sakâfiyye ve't-Türas, 2010), 231; Meymûn b. Kays el-A'sâ, *Divanü'l-A'sâ'l-Ekber*, thk. Muhammed Hüseyin (b.y.: Mektebetü'l-Edeb, ts.), 69.

²³ Lebid b. Rebîa, *Divanü Lebid b. Rebîa*, thk. Hamdü Tammâs (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2004), 43.

²⁴ Tufeyl el-Ganevî, *Divanü Tufeyl el-Ganevî*, thk. Hassan Felahoğlu (Beyrut: Dâru Sâder, 1997), 53.

²⁵ Hutay'e, *Divanü'l-Hutay'e*, thk. Hamdü Tammâs (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2005), 108.

²⁶ Hassân b. Sâbit, *Divanü Hassân b. Sâbit*, thk. Abdülemir Ali Mühennâ (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmî, 1994), 244-245.

²⁷ Muâviye b. Ebî Süfyân, *Divanü Muâviye b. Ebî Süfyân*, thk. Faruk Eslîm b. Ahmed (Beyrut: Dâru Sâder, 1996), 88.

tirmiştir.

Biz taradığımız 40 civarında Cahiliye şairinin divanında halife kelimesinin sadece reis, lider anlamındaki az sayıdaki kullanımıyla karşılaştık. Yine taradığımız 7-8 Muhadram şairin divanında ise nadir de olsa her üç kelimenin sözlük anlamından ziyade terim anlamıyla kullanılmış olduğunu gördük. Cahiliye'de genel olarak reis, lider anlamında kullanılan halife kelimesi İslam'la, devlet olmayla beraber anlam daralmasına giderek sadece Müslümanların devlet başkanı için kullanılır olmuştur.

3. Halife Kavramının Kur'ân'da Kullanımı

Bu kavramın geldiği h-l-f kökü ve müstakları Kur'ân'da 21 farklı formda 127 yerde geçmektedir.²⁸ Bu kök Kur'ân'da halef olmak, takip etmek, sonra gelmek, yerini almak, yerine geçmek anlamındaki "h-l-f/حَلَفَ" sülasi fiiliyle beş yerde, geri bırakılmak anlamındaki "hullife/حُلِّفَ" meçhul fiil formuyla bir yerde, muhalefet etmek, aykırı davranmak anlamındaki "hâlefe/حَالَفَ" fiilinin muzari formuyla da iki yerde geçmektedir. Sözüden caymak, yerine getirmemek, giden bir şeyin yerine başkasını koymak anlamındaki "ahlefe/أَحْلَفَ" fiili on dört yerde, geride kalmak anlamındaki "tehallefe/تَحَلَّفَ" fiili bir yerde, ihtilaf etmek, anlaşmazlığa düşmek anlamındaki "ihtalefe/اِحْتَلَفَ" fiili otuz beş yerde, halife yapmak, yerine geçirmek, varis kılmak anlamındaki "istahlafe/اسْتَحْلَفَ" fiili ise beş yerde gelmektedir.²⁹

Kur'ân'da bu kök, iki yerde nesil anlamında isim olarak, yirmi yerde ise arka anlamında mekân zarfı olarak "half/حَلْفٌ" şeklinde geçmektedir. Geride kalanlar anlamındaki "hâlîfûn/حَالِفُونَ" bir yerde, yine aynı anlamdaki "havâlif/حَوَالِفٌ" iki yerde, zıd, çapraz, arka anlamındaki "hilâf/حِلَافٌ" altı yerde, arka arkaya, peş peşe anlamındaki "hilfe/حِلْفَةٌ" bir yerde, Türkçede de aynı anlamda kullandığımız "halife/حَلِيفَةٌ" iki yerde çoğulu olan halifeler anlamındaki "halâif/حَلَائِفٌ" dört, diğer bir çoğulu "hulafâ/حُلَفَاءٌ" da üç yerde geçmektedir. Geride kalanlar anlamındaki

²⁸ Abdel Haleem ve Elsaïd M. Badawî'nin Kur'ân'da geçen kelimeleri ele aldıkları eserinde "ahlefe/أَحْلَفَ" ve ihtalefe/اِحْتَلَفَ" fiillerinin malum ve meçhul fiillerini ayrı form olarak değerlendirdikleri için bu kökün Kur'ân'da 23 farklı formda geldiğini belirtmişlerdir. Onlar aynı zamanda, anlamını verdikleri halde mekân zarfı olan "half/حَلْفٌ"ın Kur'ân'da kaç defe geçtiğini vermeyi unutmuşlar, Kur'ân'da sadece bir yerde geçen "müstahlefe/مُسْتَحْلَفُونَ"ün ise yanlışlıkla on bir defa geçtiğini belirtmişlerdir.

Bk. Muhammad Abdel Haleem-Elsaïd M. Badawî, *Arabic-English Dictionary of Quranic Usage* (Leiden-Boston: Brill Yayınları, 2008), 278-282.

²⁹ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mucemü'l-Müfehres li-Elfâzil'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1364/1944), 238-241; Haleem-Badawî, *Dictionary of Quranic Usage*, 278-282.

“mühallefûn/مُحَلَّفُونَ” dört yerde, sözünden cayan anlamındaki “muhlif/مُحْلِفٌ” bir yerde, art arda, peşi sıra, birbiri ardınca gelmek, farklı olmak veya çelişki anlamındaki “ihtilaf/اِخْتِلَافٌ” yedi yerde, farklı, çeşitli anlamındaki “muhtelif/مُخْتَلِفٌ” sekiz yerde, ihtilafa düşenler, ihtilaf edenler anlamındaki “muhtelifûn/مُخْتَلِفُونَ” iki yerde, varis olunanlar anlamındaki “müstahlefûn/مُسْتَحَلَّفُونَ” de bir yerde kullanılmaktadır.³⁰

Biz burada sadece, doğrudan halifelikle alakalı olduğunu tespit ettiğimiz 19 ayet üzerinde duracağız. Bu ayetler bizzat “halife” kelimesi ve çoğullarının geçtiği ayetler,³¹ halife yapmak, yerine geçirmek anlamındaki “istahlafe” fiilinin geçtiği ayetler ve onun ismi mefulünün geçtiği bir ayet,³² halef olmak, yerine geçmek anlamındaki “h-l-f” fiili ve bu fiille birlikte iki yerde kullanılmış olan nesil anlamındaki “half” lafzının geçtiği ayetleri³³ ele alacağız. Biz bu ayetleri Mekke’den Medine’ye doğru hem kronolojik³⁴ bir sıralamayla hem de Mekke veya Medine’deki ilk muhaptalarının kimler olduğunu dikkate alarak ayetlerde halifelikten kastedilenin ne olduğunu ve kendi bağlamında ne mesaj vermek istediğini ortaya koymaya çalışacağız.

3.1. Mekkî Surelerde Halifelik

İnsanın yeryüzündeki halifeliğiyle ilgili nazil olan ilk ayet Sad Suresinde geçen “Ey Davud! Muhakkak ki biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. Sen insanlar arasında adaletle hüküm ver ve hevaya uyma, ki o seni Allah yolundan saptırır...”³⁵ ayetidir. Mekkî olan bu ayetin geldiği Sad Suresinin genel bütünlüğüne ve nazil olduğu bağlama baktığımızda Mekke Müşriklerinin ileri gelenlerinin Hz. Peygamber’in peygamber olmasını şaşkınlıkla karşılayıp, onu yalancılıkla, sihirbazlıkla itham ettikleri,³⁶ “zikir aramızdan (indirile indirile) ona mı indirildi”³⁷ diyerek kibirlendikleri,³⁸ onu küçümsedikleri³⁹ bir bağlamda nazil olmuştur. Aynı şekilde hor gördükleri Peygamber’le baş edemeyen müşriklerin onu koruyan Ebu Talip nezinde putlarını kabul etmesi hususunda onunla anlaşma yapmak istedikleri,⁴⁰ on-

³⁰ Muhammed Fuad, *Mucemü'l-Müfehres*, 238-241; Haleem-Badawi, *Dictionary of Quranic Usage*, 278-282.

³¹ el-Bakara 2/30; Sad 38/26; el-Enâm 6/165; Yunus 10/14, 73; Fâtır 35/39; el-Arâf 7/69, 74; en-Neml 27/62.

³² el-Enâm 6/133; el-Arâf 7/129; Hud 11/57; en-Nûr 24/55; el-Hadîd 57/7.

³³ el-Arâf 7/142, 150, 169; Meryem 19/59; ez-Zuhruf 43/60.

³⁴ Bu ayetlerin kronolojisi hususunda Câbirî'nin Fehmü'l-Kur'ân'ında takip ettiği sırayı esas aldık. Bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakim et-Tefsiru'l-Vâdih Hasebi Tertibi'n-Nüzul* (Mağrib: Daru'l-Beydâ, 2008).

³⁵ Sad 38/26.

³⁶ Sad 38/4.

³⁷ Sad 38/8.

³⁸ Sad 38/2.

³⁹ Biz yaşça daha büyük ve ondan daha şerefli olduğumuz halde Kur'ân Muhammed'e mi indirildi diyen kişinin Velid b. Muğire olduğu belirtilmektedir. Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhate (Beyrut: Dar-u İhyâi't-Türas, 1423/2002), 3/637.

⁴⁰ Mukâtil, *Tefsir*, 3/635-636; Ebu Muhammed Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka vd. (Mısır: Mustafa el-Bâbi el-Halebî ve Evlâdüh, 1375/1955), 1/418; Ebû Cafer

ların kibri karşısında Kur'ân'ın ise "yoksa Rabbinin rahmet hazineleri onların yanında mı"⁴¹ diyerek onları eleştirdiği bir bağlamda nazil olmuştur.

Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'i hakir gördükleri, ahiret inancıyla alay ederek Rabbimiz hesap gününden önce kitabımızı bize acele ver⁴² dedikleri bir ortamda Hz. Peygamber'e "onların dediklerine karşı sabret ve güçlü kulumuz Davud'u hatırla çünkü o daima (Allah'a) yönelirdi"⁴³ denilerek sabır tavsiye edilmektedir. Hz. Peygamber'i teselli bağlamında Hz. Davud'tan bahseden ayet grubunun içinde ona verilen peygamberlik⁴⁴ ve birçok nimetin yanı sıra onun yeryüzünde bir halife kılındığı belirtilmektedir.⁴⁵ Hz. Davud'a verilen halifelüğün Allah'ın halifeliği olduğu ve bununla da peygamberliğin kastedildiği ya da buradaki halifelüğün siyasi bir hükümlanlık olduğu ve Hz. Davud'un kendinden öncesindekilerin yerine daha sonra gelen bir hükümdar olmasının kastedildiği ifade edilmiştir.⁴⁶ İbn Âşûr'a (öl. 1973) göre Hz. Davud'un halifeliği meselesinde "insanlar arasında adaletle hükmet" ifadesinden kastedilen/anlaşılan şey Hz. Davud'un Allah'ın hükümlerini uygulama hususunda Allah'ın halifesi olduğu ve halife kılındığı ümmetine ona vahyedilen şeylerle amel etmesidir. İbn Âşûr Allah'ın hükümlerini uygulama dışında Hz. Davud'un Hz. Musa'nın ve önceki İsrailoğulları'nın ruhbanlarının yerine halife olduğu veya ondan önceki kral olan Şâvul'un yerine halife olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ O, İbn Atiyye'nin (öl. 541/1147) sözünü delil getirerek Allah'ın Rasülü (Peygamberi) dışında Allah'ın halifesi ifadesinin söylenmeyeceğini de belirtmektedir.⁴⁸ İbn Atiyye ise bazı insanların bu ayeti Allah'ın yeryüzünde bir halifeye gerek-

→

Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 21/153-154; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu li'Ahkâm'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berduni-İbrahim Etfiyiyyîş (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısri, 1384/1964), 15/151; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *Esbâb-u Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemal Besyûni Zağlûl (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 380-381.

⁴¹ Sad 38/9.

⁴² Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Yusuf Necati-Muhammed Ali Neccar (Mısır: Daru'l-Misriyye, ts.), 2/400.

⁴³ Sad 38/17.

⁴⁴ 20. ayette Hz. Davud'a verildiği söylenen hikmet peygamberliktir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 21/171; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Bâsellûm (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 8/613.

⁴⁵ Sad 38/17-30.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 21/189; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdurrahim (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5/90; Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil* (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 4/89; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 26/386; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Haqâiku't-Te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedivî (Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 3/152.

⁴⁷ İbn Âşûr ayette bahsedilen yeryüzünün İsrail oğullarına vaadedilen topraklar olduğunu ya da yeryüzünden kastın bütün dünya olmasının da mümkün olduğunu, çünkü Hz. Davud'un kendi döneminde dünyanın büyük hükümdarlarından biri olduğunu ifade etmektedir. O, Bakara 30. ayetteki yeryüzü ifadesinden kastın ise yer küre olduğunu belirtmiştir. Bk. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Daru't-Tunûsi, 1984), 23/242-243.

⁴⁸ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 4/502; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 23/242-243.

sinim duyduğuna delil getirdiğini fakat ayetten bunun çıkmayacağını, bunun şariat ve icma ile gerekli olduğunu söylemektedir. O diğer halifelerin her birinin kendinden öncekinin halifesi olduğunu, Sahabenin Hz. Ebubekir (öl. 13/634) ve Hz. Ömer için halife ismini bu manada kullandığını fakat “halifetü halifeti Rasülillah (Allah Rasülü'nün halifesinin halifesi)” şeklindeki bir kullanım zor olduğu için Hz. Ömer'le beraber halifeler için “Müminlerin Emiri” hitabının kullanıldığını belirtmektedir.⁴⁹

Biz de İbn Atiyye ve İbn Aşur'un -peygamberlerin vahiy alması ve bu vahyi gönderildiği topluma uygulaması istisna olmak üzere- hiçbir insana Allah'ın halifesi denemeyeceği konusundaki görüşüne katılıyoruz. Çünkü gerek bu ayete gerekse doğrudan halifelikle ilgili diğer ayetlere baktığımızda hepsinde vurgulanan asıl hususun halifeligi belirleyen, halife atayanın Allah olduğu ve Allah tarafından halife yapılan insan, peygamber veya toplumun Allah'ın rızası doğrultusunda hareket etmesi gerektiği gerçeğidir. Nitekim bu ayette “*Ey Davud! Muhakkak ki biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. Sen de insanlar arasında adaletle hüküm ver ve hevaya uyma...*” denilerek halife yapanın Allah olduğu ve O'nun rızası doğrultusunda hareket etmesi gerektiği açıkça belirtilmiştir. Çünkü Kur'an hiçbir ayetinde ne peygamberler ne de diğer insanlar için doğrudan “halifetullah” ifadesini kullanmamıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hayatını anlatan veya bu konuda malumat sunan Siyer ve Hadis kaynaklarına bakıldığında ne Hz. Peygamber'in kendisi için ne de Sahabenin Hz. Peygamber için “Allah'ın halifesi” hitabını hiç kullanmadığı görülecektir. Sahabe genellikle Hz. Peygamber'e “ey Allah'ın Rasülü” veya “ey Allah'ın Nebisi” şeklinde hitapta bulunmuştur.⁵⁰ Sahabe arasında Hz. Peygamber için Allah'ın halifesi hitabı kullanılmadığı gibi İslam'ın ilk iki halifesi için de bu hitap kullanılmamıştır. Nitekim Hz. Ebubekir, kendisine “ey Allah'ın halifesi” denildiğinde “ben Allah'ın halifesi değilim Allah Rasülünün halifesiyim, Muhammed'in halifesiyim ve bundan da razıyım”⁵¹ diyerek böyle bir hitaba karşı çıkmıştır. Benzer bir tutumu Hz. Ömer de sergilemiştir. O kendisine “ey Allah'ın halifesi” diyen bir adama “Allah sana muhalefet etti” diye karşılık vermiş, adam “Allah beni sana feda etsin (canım sana kurban olsun)” deyince de Hz. Ömer “o zaman Allah seni rezil rüsva eder”⁵² diyerek adamın bu hitabı kullanmamasını istemiştir. Çünkü Hz. Ömer her zaman şirki çağrıştıracak, tevhid inancına zarar verebilecek her türlü hitaptan kaçınmıştır. Nitekim o, Kaynuka Yahudilerinin teslim olup Evs Kabilesinin lideri Sad b. Muaz'ın (öl. 5/627) hakemliğine razı olma hadisesinde, Sad için söylenen “Seyyidimize/Efendize ayağa kalkın ve onu indirin”⁵³ denildiği zaman “Seyyidüne Allah” diyerek “efendimiz” hitabının

⁴⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, 4/502. Müminlerin Emiri hitabının ilk önce Hz. Ömer için kullanıldığı ve adet/sünnet haline geldiği ondan sonra günümüze kadar halifelerin bu hitabı kullandığı söylenmektedir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülâk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 4/208.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ (Dimeşk: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Husumet”, 44 (No. 2416, 2418, 2421); “Zekat”, 24 (No.1445, 1462).

⁵¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (ed.), thk. Adil Mürid vd. Şuayib Arnavutî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001/1421), 1/225 (No. 59), 1/227 (No. 64); Mâveridî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 4/477.

⁵² Taberî, *Târîh*, 4/208-209.

⁵³ Sad b. Muaz Hendek Savaşında koluna bir okun isabet etmesi sonucu yaralanmış ve bu sebeple

bir insan için kullanılmasına da karşı çıkmıştır.⁵⁴ Hz. Ebbekir ve Ömer'in tavrına benzer bir yaklaşımı Rasid Halifelerin beşincisi addedilen Ömer b. Abdulaziz de (öl. 101/720) göstermiştir. O, kendisine "ey Allah'ın halifesi" diyen bir adama "yazıklar olsun sana çok uzak bir şey, olmayacak bir şey, söyledin, beni annem Ömer diye isimlendirdi, beni bu isimle çağırırsan kabul ederdim, sonra büyüdüm Ebu Hafs künyesini aldım, bununla çağırırsaydın onu da kabul ederdim, sonra işlerinizi bana bıraktınız ve beni Emirul'l-Müminin olarak isimlendirdiniz, beni bununla çağırırsaydın bunu da kabul ederdim, bunu bırak (Allah'ın halifesi deme)" demiştir.⁵⁵ Halifetullah ifadesinin insan için kullanılıp kullanılmayacağı konusunda bazı selef de "sadece yerinde olmayanın veya ölenin yerine halife yapılır Allah ise ne yok olur ne de ölür" diyerek insanın Allah'ın halifesi olamayacağını söylemiştir.⁵⁶ İslam Devletinin ilk halifesi Hz. Ebubekir, ikinci halifesi Hz. Ömer, beşinci Raşid halifesi Ömer b. Abdulaziz kendisi için "Allah'ın halifesi" hitabının kullanılmasından imtina ederken daha sonraki halife, sultan veya devlet başkanının böyle bir hitabı kullanması, Kur'an'ın tevhid akidesine zarar verebileceği için, doğru gözükmemektedir.

Kur'an'ın hiç kullanmadığı, Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler devrinde de kullanılmayan ve özellikle kullanılmamasına gayret edilen "Allah'ın halifesi" hitabının Emeviler (661-750) devriyle birlikte siyasi maksatla kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu hitabı ilk kullananın ise Muaviye olduğu söylenmektedir.⁵⁷ Emevi Halifeleriyle beraber halife isminin kendinden önceki halifeye, lidere atfedilmeyip Allah'a zafede edilmesi, "Allah'ın halifesi" şeklinde halifeler ve sultanlar için kullanımın ortaya çıkması siyasi birliğin ve mevcut halifenin meşruiyetinin sağlanması amacıyla ortaya atıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ebu Davud'da (öl. 275/889) zikredilen bir maktu hadiste⁵⁸ Haccac-ı Zalim lakabıyla meşhur olan Haccac b. Yusuf es-Sekafi'nin (öl. 95/714) hutbede Emevilerin 5. halifesi Abdümelik b. Mervân (öl. 86/705) için "*dinleyin ve Allah'ın halifesi, seçkin Abdümelik b. Mervân itaat edin*"⁵⁹ derken bu hitabı siyasi maksatla, Abdümelik b. Mervân'ın halifeliğini kabul ettirmek ve siyasi birliği Emevi hilafeti altında toplamak için kullandığı görülmektedir.⁶⁰ Çünkü bu dönem bir yanda Hicaz ve doğu eyaletlerinde Abdullah b. Zübeyr'in (öl. 73/692); Suriye, Filistin ve Mısır'da Abdümelik b. Mervân'ın hüküm sürdüğü, aynı anda iki halifenin olduğu, diğer

→

hüküm vermesi için eşek üzerinde hüküm vereceği yere getirilmişti.

⁵⁴ Hanbel, *Müsned*, 42/29 (No. 25097).

⁵⁵ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayib Arnavuti-Muhammed Zuheyr eş-Şâviş (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 14/76.

⁵⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 4/477; İzzeddin b. Abdüsselâm, *Tefsiru'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbi (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996), 3/31.

⁵⁷ İsmail Yiğit, "Emeviler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, ed. Komisyon (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/88. Taberî'nin Tarih'inde Muaviye için bir şiirde atası olan Harb'e atfla "Halifetullah b. Harb" şeklinde Allah'ın halifesi ifadesi kullanılmaktadır. Bk. Taberî, *Târih*, 5/223.

⁵⁸ Tâbiîn ve tebeu't-tâbiînin söz ve fiilleri anlamında hadis terimi.

⁵⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrî, "Sünnet", 39 (No. 4645).

⁶⁰ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, ed. Komisyon (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.

yandan şehid edilen Hz. Hüseyin'in intikamını almak için Muhtâr es-Sekaff'nin (öl. 67/687) her iki halifeye karşı ayaklandığı⁶¹ yani Müslümanların siyasi birliğinin olmadığı, Müslümanların yaşadığı tüm bölgelerde karışıklıkların devam ettiği bir dönemdir. Daha sonra siyasi birliğin sağlanması Emevi hilafeti lehinde gerçekleşmiştir. Siyasi birliğin sağlanması sonrası Emevi Valisi Haccac'ın, daha önce İbn Zübeyr'in hâkim olduğu, halkının İbn Zübeyr'i desteklediği, onu halife kabul ettiği Kûfe, Basra gibi doğu vilayetlerinde vermiş olduğu hutbede "Allah'ın halifesi Abdülmelik b. Mervân'a itaat edin" demesinin siyasi bir gaye ile olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü Haccac bütün gücünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcamış, Irak'ta Emevi hilafetine/saltanatına muhalif olan her hareketi kanlı bir şekilde bastırmış ve bunda başarı sağlamıştır.⁶² Nitekim aynı dönemin başında bir başka siyasi güç olan Muhtâr es-Sekaff de daha geniş kitleleri etkilemek, onları safına çekmek için en etkili liderlerden olan Hz. Ali'nin (öl. 40/661) meşhur komutanı Eşter'in oğlu İbrahim'e, "mehdî" lakabını verdiği Muhammed b. Hanefiyye'nin ağzından bir mektup yazıp götürerek onu kendi safına çekmede başarılı olmuştur.⁶³ Müslümanların içinde bulunduğu siyasi karışıklık ortamının bir sonucu olarak siyasi gayelerle Allah'ın halifesi, mehdi gibi lakapların bu dönemde kolaylıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Netice olarak Raşid halifeler devrinde Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer gibi halifelerin kullanılmaktan kaçındıkları hitapların siyasi kargaşa ortamında, siyasi gayelerle Emevi hilafetiyle beraber ortaya çıktığı, Müslümanların siyasi birliğinin kaybolduğu Mervaniler döneminin (684-750) başındaki kaos ortamında ise daha fazla kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Nitekim günümüzde de yine yaklaşık aynı bölgede, Irak-Şam bölgesinde, var olan siyasi kargaşadan dolayı "İslam devleti, hilafet, halife, halifelik, imamet" vb. halifelikle ilgili kavramlar siyasi hakimiyeti kendi lehine sağlama gayesiyle DAEŞ terör örgütü tarafından politik olarak kullanılmıştır.⁶⁴

Tefsirlere baktığımızda ise İbn Atiyye gibi doğrudan Allah'ın halifesi ifadesinin sadece peygamberler için kullanılmasının mümkün olduğunu, diğer insanlar için bunun mecazi anlamda ve aşırıya kaçmış bir kullanım olduğunu söyleyenlerin⁶⁵ yanı sıra, diğer insanlar için kullanılmasının mümkün olduğunu dolaylı olarak

⁶¹ İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekaff", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, ed. Komisyon (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/54-55.

⁶² Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekaff", 14/427-428.

⁶³ Yiğit, "Muhtâr es-Sekaff", 31/54-55.

⁶⁴ Kendini "Irak Şam İslam Devleti" olarak ilan eden DAEŞ'in 2014-2016 yılları arasında "Dabîq, Kostantineyye" gibi çıkarmış olduğu dergilerine baktığımızda "İslam Devleti, hilafet, halifelik, halifeliğin dönüşü, imamet, şeriat" vb. dini veya siyasi kavramların siyasi maksatlar için kullanıldığı görülmektedir. Bk. Devlet'ül-Irak ve-Şam (DAEŞ), *Dabîq Dergisi: Sayı 1 The Return of the Khilafah (Halifeliğin Dönüşü)* (Ramazan 1435/Haziran 2014), ; Devlet'ül-Irak ve-Şam (DAEŞ), *Kostantiniyye Dergisi: Sayı 2 Hilafetle Savaşmak Riddet midir?* (Şevval 1436/Temmuz 2015),

⁶⁵ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, 4/502; Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah İbn Cüzey, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzil*, thk. Abdullah Hâlidî (Beyrut: Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1416/1995), 2/207; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), 9/152; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavved-Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1418/1997), 5/64-65; Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-*

ima edenler de vardır. Müfessirlerin çoğunluğu doğrudan sadece peygamberler için Allah'ın halifesi ifadesini kullanırken her ne kadar daha erken döneme ait olan Tüsteri (öl. 283/896), Sülemi (öl. 412/1021) ve Kuşeyri'nin (öl. 465/1072) tefsirlerinde insanın Allah'ın halifesi olduğuna dair herhangi bir kullanım olmasa da⁶⁶ özellikle Bursevi (öl. 1137/1725) gibi bazı Sufi tefsirlerinde insanın Allah'tan bir ruh olması nedeniyle "Allah'ın halifesi" olduğu da açıkça dile getirilmektedir.⁶⁷ Müfessirlerin diğer insanlar için doğrudan Allah'ın halifesi ifadesini kullanmaktan kaçınmalarında ise hem Bakara 30. ayette hem de Sad 26. ayette Allah'ın "yeryüzünde halife yaptım, halife yaptık" dediği iki muhatabın da -Hz. Âdem ve Hz. Davud-peygamber olması hem de Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer gibi İslam'ın ilk iki halifesinin bu hitaptan şiddetle kaçınmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu durumu Râzî'nin (öl. 606/1210) Bakara 30. ayet tefsirinde görmek mümkündür. O, cinslere halef olma durumunda Allah tarafından yeryüzüne halife atananın Âdem veya zürriyeti olduğunu veya yaratılmış sorumlu varlıklar arasında hüküm verme hususunda sadece Âdem'in Allah'ın halifesi olduğunu söylemektedir. Râzî halife ile kastedilenin Âdemoğlu olması durumunda ise onlar birbirine halef oldukları, birbirinin yerine geldikleri için halife olarak isimlendirildiğini belirtmektedir. Râzî'nin açık şekilde Âdemoğluna Allah'ın halifesi demekten kaçındığı görülmektedir.⁶⁸ Bunun yanında Râzî'nin de içinde olduğu müfessirlerin önemli bir kısmının "kim iyiliği emreder ve kötülüğü yasaklarsa o yeryüzünde Allah'ın halifesidir, kitabının halifesidir, rasülünün halifesidir"⁶⁹ şeklinde "iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan insanın" Allah'ın halifesi olduğunu bildiren bir hadisi "Sizden hayra çağıran iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir topluluk olsun"⁷⁰ ayetinin tefsiri altında dini-ahlaki bir bağlamda yorum yapmaksızın aktardıkları görülmektedir.⁷¹ Hadis kaynaklarında bulunmayan sadece İbn Adî'nin (öl. 365/976) *el-Kamil fî duafâi'r-ricâl*'inde geçen bu hadisi,

→

mesânî, thk. Ali Abdalbâri Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, 1415/1994), 12/178-179; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 23/242-243.

⁶⁶ Tüsteri Bakara 30. ayetin tefsiri bağlamında Allah'ın Âdem'i Nur-u Muhammedî'den yarattığına değinirken Sülemi sadece Âdem'in halifeliğiyle ilgili rivayetleri aktarmış, Sad 26 bağlamında da Hz. Davud'un halife olmasını "kullarım arasında hüküm vermen için seni halife yaptık" şeklinde açıklamıştır. Kuşeyri ise Bakara 30'daki halifelikle ilgili "bu Âdem ve zürriyetinde O'nun (Allah) sırrının ortaya çıkışının başlangıcıdır" şeklinde ayeti işari olarak tefsir, Sad 26'da "senden önceki peygamberlerden sonra seni halife yaptık" şeklinde Hz. Davud'un halife yapıldığını belirtmiştir. Bk. Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsîrü't-Tüsterî*, thk. Muhammed Basıl Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, 2002/1423), 27; Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, 1421/2001), 1/54-55, 2/185; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, ts.), 1/74, 3/252.

⁶⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/21.

⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/389.

⁶⁹ Bu hadis erken dönem hadis kaynaklarında olmayıp sadece İbn Adî'nin (öl. 365/976) zayıf hadis râvilerinin biyografilerini içeren "*el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*" isimli eserinde mevcuttur. Bk. Ebû Ahmed Abdullah İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmî, 1997/1418), 7/230. Müfessirlerin genelde Allah'ın halifeliğiyle ilgili herhangi yorum yapmaksızın Ali İmran 104 ayeti bağlamında aktardıkları bu hadis müfessirler tarafından ilk defa Sa'lebi ile kullanılmaya başlanmıştır.

⁷⁰ Ali İmran 3/104.

⁷¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebî Muhammed b. Aşur (Beyrut: Dar-u İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 3/122; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/397; Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, 1/281; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/74; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 2/239.

eserine alan müfessirlerin çoğu sadece aktarıırken Râzî gibi bunu “*alim vahyedilmeyen nebidir*” sözü bağlamında Allah’ın dininin, Allah’ın hükümlerinin bilinmesi ve insanlar arasında ifa edilmesi bağlamında ele alanlar da vardır. Râzî aynı zamanda bu haberi aktaran ravinin “alimlerin insanlara bu haramdır ondan kaçının bu helaldir onu alın dedikleri için emri bi’l-maruf vennehyi ani’l-münkeri yerine getiren kişilere yani Allah’ın halifesine dahil olduğunu” söylediğini hadisi açıklama babında aktarmaktadır.⁷² Yine bu hadisi aynı ayet bağlamında ele alan çağdaş müfessirlerden Muhammed Ebu Zehre (1898-1974) ise yeryüzünde Allah’ın hilafetinin, halifesi olmanın ıslah etmeyi ve Allah’a davet etmeyi gerektirdiğini, bunun da iyiliği emretmek kötülüğü yasaklamakla olacağını belirtmektedir.⁷³ Sonuç olarak zımnen veya doğrudan “halifetullah” ifadesinin insan için kullanımının mümkün olduğunu söyleyen müfessirlerin de siyasi bir gayeden ziyade dini bir gaye ile dini bir bağlamda konuyu ele aldıkları görülmektedir. Nitekim Râzî’nin aktardığı rivayette Allah’ın halifesi olanın ümeradan ziyade ulema olarak öne çıkarılması aynı şekilde bu hadisin öncesi veya sonrasında Hz. Peygamber’e sorulan “insanların en hayırlısı kimdir” sorusuna verdiği “*iyiliği emreden kötülüğü yasaklayan, Allah’a karşı takvalı olan ve sıla-i rahim yapandır*”⁷⁴ cevabının aktarılması da Allah’ın halifesi olma meselesinin müfessirlerce dini-ahlaki bir zaviyeden insanın ve toplumun sorumluluğu bağlamında ele alındığını göstermektedir.

Sad 26. ayette Hz. Davud’un halifeliğinden kastedilen ise, onun Allah’tan aldığı vahyi uygulaması bağlamında Allah’ın halifesi olduğu veya onun kendinden öncekilerin yerine gelen bir hükümdar, kral olduğu yani sonra gelen anlamında bir halife olduğudur. Bizim kanaatimize göre bu ayetin vermek istediği mesaj ve halifelikten maksat surenin başında “vahiy gele gele Muhammed’e mi geldi” diyen Mekke Müşriklerine karşı “*Ey Davud biz seni yeryüzünde bir halife yaptık*” diyerek peygamberliğin Hz. Muhammed’e verildiğinin bildirilmesidir. Nitekim Hz. Davud’tan bahseden ayet grubunun akabinde “*(Ey Muhammed) sana indirdiğimiz kitap ayetlerini düşünmeleri ve akıl sahiplerinin öğüt almaları için indirdiğimiz mübarek bir kitaptır*”⁷⁵ ifadesinin gelmesi de müşriklerinin Kur’ân’a sihir, Hz. Peygamber’e de sihirbaz⁷⁶ demelerine karşı ona indirilen Kur’ân’ın Allah’tan bir vahiy olduğunun vurgulanmasıdır. Hz. Davud’un ardından Hz. Peygamber’in Hz. Süleyman’ı,⁷⁷ Hz. Eyyüb’ü⁷⁸ Hz. İbrahim ve onun soyundan gelen diğer peygamberleri,⁷⁹ onlara verilen nimetleri, mücadelelerini, sabırlarını hatırlaması istenmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber’den onun sadece bir uyarıcı, yüz çevirdikleri Kur’ân’ın da büyük bir

⁷² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 2/409, 8/315-316. Râzî hadisi Ali İmran 104. Ayetin tefsirinde yorumuz, Bakara 31. ayet bağlamında ise yukarıdaki “alimin vahyedilmeyen nebi” olması haberi çerçevesinde sadece aktarmaktadır.

⁷³ Muhammed Ebû Zehre, *Zehratü’t-tefâsîr*, thk. Ebu İbrahim Hasaneyn (Kahire: Dâru’l-Fikru’l-Arabî, ts.), 3/1346.

⁷⁴ Sa’lebî, *el-Kesf ve’l-Beyân*, 3/122-123; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/397; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 2/409; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/74.

⁷⁵ Sad 38/29.

⁷⁶ Sad 38/4.

⁷⁷ Sad 38/30-40.

⁷⁸ Sad 38/41-44.

⁷⁹ Sad 38/45-49.

haber yani çok mühim bir mesaj olduğunu vurgulaması istenmiştir.⁸⁰ Bunun akabinde Sure'nin son kıssası olan İblis-Âdem kıssasıyla da Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'in Mekke'nin zengin ya da yöneticilerinden biri olmaması nedeniyle ona tabi olmamalarının⁸¹ "*ben ondan daha hayırlıyım, beni ateşten yarattın, onu ise topraktan yarattın*" diyerek kendini üstün gören İblis gibi davranma olduğu ima edilmektedir.⁸² Nitekim Râzî bu kıssanın burada gelmesinin kibir ve kıskançlıktan sakındırma için olduğunu ifade etmektedir. O, Mekke kafirlerinin Hz. Peygamber'e karşı çıkışının altında onların kibirlenmeleri ve Hz. Peygamber'e olan kıskançlığı olduğunu dile getirmektedir.⁸³ Nasıl ki İblis kibirlenip Âdem'e üstünlük taslamışsa Mekke müşrikleri de benzer şekilde davranmışlardır. Özetle Surenin genel bütünlüğüne bakıldığında 26. ayette bizzat Allah tarafından Hz. Davud'a verilen halifelikle Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesi arasında bir benzerlik kurulması muhtemeldir. Nitekim buradaki halifelikle Bakara 30. ayetteki halifeliğin aynı mesajı vermesi yönüyle paralellik arzettiği görülmektedir. Bu konuya bu ayeti müstakil olarak ele aldığımızda değineceğiz.

İnsanın halifeliğiyle alakalı en fazla ayetin geldiği sure ise Araf Suresidir.⁸⁴ Sad Suresinden hemen sonra nazil olan Araf Suresi de⁸⁵ Sad Suresi gibi Allah'ın birliğini inkâr eden özellikle Kureys'in önde gelenlerini (*mele*) en fazla eleştiren⁸⁶ ve kıssalar üzerinden onları ikaz eden bir suredir. Araf Suresinin başında yine İblis-Âdem kıssası üzerinden Mekke müşriklerinin kibri eleştirilmektedir.⁸⁷ Mekke müşriklerinin Allah tarafından Mekke'ye (yeryüzü) yerleştirilmesine,⁸⁸ yeryüzüne halife (varis) yapılmasına⁸⁹ ve birçok nimet verilmesine rağmen Allah'a şirk koşarak nankörlük yapmaları, kibirlenerek Hz. Muhammed'in peygamberliğini tanınamaları İblisin kibirlenerek Âdem'e secde etmemesine benzetilmiştir. Bunun yanında İblisin Âdem ve Havva'yı kandırarak avret yerlerini onlara göstermesiyle⁹⁰ Mekke müşriklerinin Mekke dışından gelen müşrik Araplara günah işlediğiniz elbiselerle Kâbe'yi tavaf edemezsiniz diyerek onlara para karşılığı elbise satmaları, kiralamaları buna imkân olmayanları çıplak tavafa zorlamaları⁹¹ arasında bir ben-

⁸⁰ Sad 38/65-70.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/599, 601-602.

⁸² Sad 38/71-85.

⁸³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/409.

⁸⁴ el-Arâf 7/69, 74, 129, 142, 150, 169.

⁸⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8/6; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-Hadîs* (Kahire: Dar-ü İhyai'l-Kütübü'l-Arabî, 1383/1963), 2/359-361; Câbirî, *Fehmü'l-Kur'an*, 1/208.

⁸⁶ Kur'an'da ileri gelenler, liderler anlamında olumsuz bir bağlamda "*mele/مَلَأَ*" ifadesinin en fazla geçtiği ayetler Arâf Suresindedir. Bk. el-Arâf 7/60, 66, 75, 88, 90, 109, 127. Sad Suresi 6. ayette "*hadi yürüyün ilahlarınıza sahip çıkın*" diyen ileri gelenler Ebu Talib'in huzurunda Hz. Peygamber'i putları konusunda ikna etmeye çalışan Kureys'ten 17 kişidir. Bk. Mukâtil, *Tefsîr*, 3/636.

⁸⁷ Sad 38/71-85; el-Arâf 7/11-25; Câbirî, *Fehmü'l-Kur'an*, 1/208, 228-229.

⁸⁸ el-Arâf 7/10; Mukâtil, *Tefsîr*, 2/30.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/366.

⁹⁰ el-Arâf 7/20-22.

⁹¹ el-Arâf 7/32: "*De ki Allah'ın kulları için çıkardığı ziynetini (elbise) ve temiz rızıkını kim haram kılabilir...*" Kureys başlangıçta, Kusay b. Kilab zamanında, hacıları Kâbe'nin misafiri olarak görüp onlar için yemek hazırlar ve onlara ikramda bulunurdu. Kusay b. Kilab hacıların Allah'ın misafiri olduklarını ve Kureys'in onları yedirmesi, içirmesi, giydirmesi gerektiğini ve bu ikrama hacılardan daha layık kimsenin olmadığını söylerdi. Bk. İbn Hişam, *Sire*, 1/129-130. Bu durum muhtemelen daha

zerlik kurulması da muhtemeldir. Allah ise böyle çirkin bir davranışı yasaklamış, Kur'ân'a inanmayanları cehennem azabıyla tehdit etmiş⁹² Araf Ehli üzerinden de cennet ve cehennemliklerinin durumunu tasvir etmiştir.⁹³ Daha sonra Nuh, Ad, Semud, Lut, Şuayb kıssaları⁹⁴ üzerinden bu kavimlerin özellikle liderlerinin peygamberlerini küçük görerek⁹⁵ inkâr etmeleri sonucunda helak oldukları bildirilerek Mekke müşriklerinin, özellikle İslam'a engel olan önderlerinin, ibret almaları istenmiştir.

Kıssalar anlatılırken ilk helak olan Nuh kavminden sonra gelen Ad Kavmine ve ondan sonra gelen Semud Kavmine "*Hatırlayın Nuh Kavminden sonra O sizi halifeler yaptı*"⁹⁶ "*Hatırlayın Ad'tan (Kavminden) sonra O sizi halifeler yaptı*"⁹⁷ denilerek helak olan bir kavimden sonra onların yerine gelen, onlara varis olan anlamında Ad ve Semud kavmi için halife kelimesinin çoğulu kullanılmıştır. Bu ayetlerdeki halifenin anlamı sonra gelmek olup, Allah'ın halife yapmasından kasıt ise helak olan kavimden sonra onların yeryüzüne varis kılınmasıdır. Nitekim "*Nuh kavminden sonra halifeler*" ifadesini Taberî (öl. 310/923) ve Kurtubî (öl. 671/1273) "*Nuh kavminden sonra yeryüzü sakinleri*" yaptık şeklinde, diğer ayeti de "*Ad'ın helakinden sonra onlar (Semud) yeryüzünde halef oldular*" diyerek açıklamıştır.⁹⁸ İbn Âşûr ise Ad Kavminin Nuh Kavmine halife olmasını aynı beldede yaşamadıkları için onların topraklarına varis olma anlamında değil, yeryüzünün imarı ve diğer milletleri tahakküm altına alma hususunda Nuh Kavmine halifeler olduğunu, onların yerini aldıklarını söylemektedir. O, buradaki halifelik anlamının bir konuda ondan başkasının yerini almak olduğunu, Ad Kavminin Nuh Kavminin halifeleri olduğunu belirtmiştir.⁹⁹ Bununla beraber bu iki kıssa ve diğer kıssalarda verilen mesaj da eğer Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmeye devam ederlerse Kureyş'in

→

sonraları Kureyş'in dışarıdan gelen hacılara kendi elbiseleri ile Kâbe'yi tavaf etmelerini aynı şekilde onların dışarıdan yiyecek getirmelerini onlara günah olarak görmeleri ve yasaklamaları şeklinde bir âdete dönüşmüştür. Kureyş de bu adet sayesinde dışarıdan gelen hacılara elbise ve yiyecek satabilmeyi hedeflemiştir.

"Hil" yani helal bölgedekiler (Kureyş dışındakiler) hacca yahut umreye geldikleri zaman yanlarında haram bölgeye getirdikleri şeyleri yiyemez Kâbe'yi tavaf etmeye geldikleri zaman ancak komşularının elbiseleri ile tavaf ederlerdi. Eğer bunu bulamazsa çıplak tavaf ederler eğer onlardan biri onuruna yakıştıramaz ve humus giysilerde (Mekkeli birinin elbisesi) bulamaz da helal bölgeden getirdiği elbiseleriyle tavaf ederse tavaftan sonra onu atar sonra ondan yararlanamaz ona dokunamaz başkası da ona hiçbir zaman dokunamazdı. Bk. İbn Hişam, *Sire*, 1/202.

Kureyş'in bu adeti Fil yılından sonra başlattığı söylenmektedir. Kureyş kendisi bu şekilde davranmaz kendi elbiseleri ile tavaf ederdi. Dışarıdan gelen hacılar ise dışarıdan getirdikleri elbiselerin de günah işlenmiş elbiseler olduğunu düşünürler ve bu yüzden Kureyş'ten elbise ödünç alır ya da tavaf eder sonra elbiselerini atardı. Bk. İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, 2/390; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/228; Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmma li'l-Kitâb, 1990), 8/338.

⁹² el-Arâf 7/31-32, 40-41,

⁹³ el-Arâf 7/46-50.

⁹⁴ el-Arâf 7/59-102.

⁹⁵ el-Arâf 7/60, 66, 75, 88, 90.

⁹⁶ el-Arâf 7/69.

⁹⁷ el-Arâf 7/74.

⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 12/505, 541; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/236.

⁹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8/205.

ve ileri gelenlerinin de aynı helak akıbetine uğrayacağına ifade edilmesidir.¹⁰⁰

Arap peygamberlerin kıssalarından¹⁰¹ sonra Araf Suresinde uzun bir anlatımla ele alınan Musa kıssasında¹⁰² halifelikle ilgili dört ayet geçmektedir.¹⁰³ Burada da öncelikle Firavun ve ileri gelenlerin Musa'ya inanan sihirbazlara ve İsrailoğulları'na yaptıkları zulüm üzerinden Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'e inananlara yaptıkları eziyetlere bir atıf olması muhtemel gözükmektedir. Çünkü sihirbazlar Hz. Musa'ya iman edince Firavun onların ellerini ayaklarını kesmiş, ileri gelenler (*mele*) ise Firavuna "Musa ve kavmini serbest mi bırakacaksın onlar seni ve ilahlarını terk etti" diyerek onu zulme teşvik etmiş, Firavun da "onların erkeklerini öldüreceğim kadınlarını sağ bırakacağım" diyerek onlara zulmetmiştir.¹⁰⁴ Firavunun zulmü karşısında Musa İsrailoğulları'na "Allah'tan yardım isteyin ve sabredin, çünkü yeryüzü Allah'ındır ve O, kullarından dilediğini ona varis kılar"¹⁰⁵ diyerek sabır tavsiyesinde bulunmuş, kavminin serzenişte bulunması üzerine "Mutlaka¹⁰⁶ Rabbiniz düşmanlarınızı yok eder ve yeryüzünde sizi halife yapar"¹⁰⁷ diyerek onları teselli etmiştir. Buradaki halifeliği Taberî "onların helakinden sonra sizi onların topraklarına yerleştirir (halef yapar), böylece ne onlardan ne de onların dışındaki hiç kimseden korkmazsınız" şeklinde açıklamış,¹⁰⁸ Mâtürîdî (öl. 333/944) ise 7 ayet sonra gelen "Mustazaf olan kavmi (İsrailoğulları) bereketli kıldığımız yerin doğularına ve batılarına varis kıldık" ayeti ve aynı kıssanın anlatıldığı Kasas Suresindeki "Biz istiyoruz ki o yerde mustazaf olanlara (ezilenlere) lütufta bulunalım, onları önderler yapalım, varisler kılalım"¹⁰⁹ ayetiyle tefsir ederek halifeliği Firavun sonrası onların topraklarına varis olmak olarak açıklamıştır.¹¹⁰ İbn Âşûr ise buradaki halifeliğin anlamının yeryüzü mülkünde Allah'ın halife yapması olduğunu belirtir ve ayeti Allah'ın İsrailoğulları'nı galip kılarak hürriyete kavuşturması ve kutsal topraklarda hükümler tesis etmelerini sağlaması şeklinde tefsir etmiştir.¹¹¹

Musa ve Firavun arasında geçen olayların anlatıldığı Araf Suresinin nazil olduğu şartlar, zamanı itibarıyla¹¹² Mekke müşriklerinin ileri gelenlerince Mekke'de

¹⁰⁰ Bu beş peygamber kıssasının sonunda gelen Kentlerin halkı ansızın azabımızın onlara gelmesinden emin mi oldular şeklindeki ayetler Kureyş'e bir tehdittir. Bk. el-Arâf 7/96-100.

¹⁰¹ Suresinin 59-102. ayetlerinde geçen Nuh, Hud, Salih, Lut, Şuayb Peygamber'in Kıssası.

¹⁰² el-Arâf 7/103-171.

¹⁰³ el-Arâf 7/129, 142, 150, 169.

¹⁰⁴ el-Arâf 7/120-126.

¹⁰⁵ el-Arâf 7/128.

¹⁰⁶ Bu ayetteki umulur ki anlamındaki "عَسَى" ifadesini mutlaka şeklinde çevirmemizin nedeni bu ifadenin Allah için kullanılması durumunda kesinlik ifade etmesinden dolayıdır. Nitekim bu konuda Mâtürîdî Allah'tan (Onun hakkında) olan "عَسَى" vaciptir, zorunludur. O onlara düşmanın helakini ve onların yerine halef olmayı vadedmiştir demektedir. Bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/542. İbn Atiyye ve Kurtubî de bu Allah için vücubiyet ifade eder, onlar Davud b. Süleyman zamanında Mısır'a varis oldular, Yuşa ile de Beytilmakdis'i (Kudüs) fethettiler demektedir. Bk. İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, 2/442; Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'ân*, 7/263.

¹⁰⁷ el-Arâf 7/129.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 13/45.

¹⁰⁹ el-Kasas 28/5.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/551.

¹¹¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9/62.

¹¹² Câbirî Sad ve Arâf Suresini zaman itibarıyla Kur'ân'ın açıktan şirk eleştirisine başladığı, bu sebeple Mekke müşriklerinin de Mekke'deki iman eden kölelere ve zayıf müminlere işkenceye başladığı

iman eden zayıf müminlere işkence ve eziyet ettikleri bir dönemdir. Bu sebeple yukarıdaki ayet grubunun verdiği mesaj Mekke’de ileri gelenler tarafından eziyet gören zayıf ve köle müminlerin ileride onların yerine varis olacakları fakat sabretmeleri gerektiğidir. Çünkü kıssanın devamının anlatıldığı sonraki ayetlerde Firavun ve ileri gelenlerinin boğulduğu ve mustazaf olan İsrailoğulları’nın sabretmelerine karşılık onların topraklarına varisler olduğu belirtilmektedir.¹¹³ Nitekim İbn Âşûr da dünyanın hakimiyetini elinde bulunduran milletlerden sonra Allah’ın Müslümanları yeryüzünde hâkim kılmaya kadir olması sebebiyle halifelikten bahseden 129. ayetin aynı zamanda Hz. Peygamber’e bir müjde olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴

Hz. Musa’nın Tur Dağına giderken¹¹⁵ yerini Hz. Harun’a bırakarak “*kavmin içinde benim yerime halife ol*”¹¹⁶ diye emrettiği, döndüğündeyse kavminin buzağı heykeline taptıklarını gördüğünde “*benden sonra bana ne kötü bir halef/varis olmuşsunuz*”¹¹⁷ dediği ayetler de insanın halifeliğiyle ilgilidir. Buradaki “*benim yerime halife ol*” ayetini Taberî “ben dönünceye kadar onların içinde halifem ol”,¹¹⁸ İbn Âşûr ise sadece “yerime halife ol” şeklinde açıklar. İbn Âşûr buradaki halifeliğin vekalet etmek olduğunu, halife atayanın (Musa) gelmesiyle bu hilafetin son bulacağını çünkü halifenin asıl olanın yokluğunda halef olduğunun işlerini yaptığını, gaib olanın kendi yerine arkasındakini (halefini) getirdiğini belirtmektedir.¹¹⁹ “*Benden sonra bana ne kötü bir halef olmuşsunuz*” ayetini ise Taberî ayrılmamdan sonra sizler ne kötü bir fiil işlediniz¹²⁰ şeklinde açıklarken, Kurtubî bu ifadenin ne kötü bir amel yaptınız anlamında Musa’nın kavmini zemmetmesi olduğunu belirtir.¹²¹ Mâtürîdî ise bu ifadeden şu iki şeyin kastedilmiş olabileceğini söylemektedir: Allah’a kulluk yerine buzağıya taparak ne kötü bir seçim yaptınız. Bana ve Allah’ın elçisi olan kardeşimin size emrettiğine, Allah’a kulluğa davetine, uymanızdan sonra Sâmîrî’nin davet ettiği şeye uymakla ne kötü bir halef/varis oldunuz.¹²² İbn Âşûr’a göre ayetteki bu ifade Harun’a ve kavminin söz sahiplerine bir hitaptır, çünkü onlar kavminin içinde Musa’nın halifeleridir. Bununla beraber “*bana halef oldunuz*” ifadesinin gerçek anlamda kullanılması muhtemel olup hitabın bütün kavme olması da mümkündür. O bu iki ihtimali şöyle açıklar: Harun kavmini Musa’nın yönettiği gibi yönetemeyip iyi bir halifelik yapmamıştır. Kavmine gelince onlar da Musa’nın yokluğunda buzağıya tapmıştır. Hilafetin (halife olmanın) gerekliliği ise halef olmanın fiilini yapmayı gerektirir. Kavmi Musa’nın yaptığı fiil olan Allah’a kulluğu

→

üçüncü aşama dediği şirk eleştirisi aşamasının (Peygamberliğin 3. yılında başlayan açık davet/toplulukları davet aşamasından Mekke’deki inananların Habeşistan’a II. Hicretine kadar olan suredir) başına yerleştirmiştir. Bk. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, 1/195-199.

¹¹³ el-Arâf 7/136-137; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz*, 2/442; Kurtubî, *Ahkâmi’l-Kur’ân*, 7/263.

¹¹⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 22/322.

¹¹⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 3/511.

¹¹⁶ el-Arâf 7/142.

¹¹⁷ el-Arâf 7/150.

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, 13/87. Zemahşerî ve Râzî de sadece “onların içinde halifem ol” şeklinde tefsir etmiştir. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/151; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 14/352.

¹¹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 9/87.

¹²⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, 13/121.

¹²¹ Kurtubî, *Ahkâmi’l-Kur’ân*, 7/287.

¹²² Mâtürîdî, *Te’vilât*, 5/44.

terk edip buzağıya taptıklarında onun yolundan saptılar ve onun yolunu takip etmediler/ona halef olmadılar. Hilafetin bu manaya hamledilmesi mecazidir. Bu sebeple “bana halef oldunuz” fiilinin hem mecaz hem de gerçek anlamda kullanılması mümkündür.¹²³ Kısacası Hz. Musa'nın yokluğunda yerine halife olan kardeşinin hilafet yani vekalet gereği onun yolunu takip etmesi ve kavmine de takip ettirmesi gerekirken o, Hz. Musa'nın ikazına rağmen¹²⁴ bunu başaramamıştır. Bu açıdan bakıldığında Hz. Musa'nın yerine gelen Hz. Harun iyi bir halifelik yapamazken Firavunun zulmünden kurtardığı kavmi de Hz. Musa'nın yolundan saparak ona kötü bir varis, çirkin bir halef olmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında ilk ayetteki halifelik hâlef olunanın işlerini yapmak bakımından vekillik, ikinci ayettekinin ise halef bırakanın yolundan gitme, davasına varis olma anlamında olduğu gözükmektedir.

Ayetlerin verdiği mesaja baktığımızda ise birinin yerine halef/vekil olan kişinin halifelikine sadık olması ve halef bırakanın yolundan sapmamak için özel bir gayret sarfetmesidir. Halef bırakanın yolunu takip etme hususuna topluluk olarak bakıldığında ise topluluğun varis olduğu yol üzerinden sapmaması gerekmektedir. İsrailoğulları'nın yaşamından kesit sunan bu kıssanın anlatıldığı muhataplar olan Mekke müşrikleri de Hz. İbrahim'in bırakmış olduğu Hanif dininden sapıp tevhit-ten ayrılarak Hz. İbrahim'e çok kötü bir varis olmuşlardır. Nasıl ki İsrailoğulları Hz. Musa'nın halefi olan Hz. Harun'a uymayıp ileri gelenlerden olan Sâmirî'ye tabi olup puta tapmakla yoldan saptıkları gibi; Mekke müşrikleri de Hz. İbrahim'in halefi mesabesinde olan Hz. Muhammed'e uymayıp Mekke ileri gelenlerine tabi olup putlara tapmaya devam etmekle doğru yoldan sapmışlardır. Bununla beraber hem Yahudileri hem de Mekke müşriklerini ilgilendiren bu kıssanın arasında hitap birden şu şekilde Hz. Peygamber'e yönelmektedir: “(Ey Muhammed) Deki, ey insanlar ben sizin hepinize gönderilmiş Allah'ın bir elçisiyim... O'ndan başka ilah yoktur...Allah'a (bir olduğuna) ve O'nun Ümmî peygamberine inanın...ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız.”¹²⁵ Kıssa arasında ara cümle olan bu ayete baktığımızda kıssada verilen mesajın hem Hz. İbrahim'in yolunu takip etmeyen Mekke müşriklerine hem de Hz. Musa'ya kötü bir varis olan İsrailoğulları'na yani Medine'de bulunan Yahudilere olması muhtemeldir. Nitekim kıssanın devam eden ayetlerine bakıldığında İsrailoğulları'ndan yani “Musa'nın kavminden hakkı gösteren ve onunla amel edenler vardır”¹²⁶ denildiği halde daha sonra “Onların arkasından kötü bir nesil geldi ve Kitab'a (Tevrat) varis oldular”¹²⁷ denilerek İsrailoğulları'nın Hz. Musa'ya iyi bir varis olmadıkları belirtilmiştir. Buradaki kötü haleften (nesil) veya varis olanlardan maksat Yahudilerin dağılmasından ve parçalanmasından sonra onların soyundan gelenlerdir. İslam'ın zuhurunda Medine'de yaşayan Yahudiler de bunlardandır.¹²⁸ Bu ayetin aynı zamanda Mekke'deki az sayıdaki Hristiyan'a ve özellikle

¹²³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9/114.

¹²⁴ “Kavmimde yerime halife ol, onları ıslah et ve bozguncuların yoluna uyma” bk. el-Arâf 7/142.

¹²⁵ el-Arâf 7/158.

¹²⁶ el-Arâf 7/159.

¹²⁷ el-Arâf 7/169.

¹²⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9/160.

Medine Yahudilerine İncil ve Tevrat'ta vasıfları yazılı bulunan o elçiye,¹²⁹ yani Hz. Peygamber'e¹³⁰ uyun mesajı vermesi de muhtemel gözükmektedir.

Mekkî Surelerdeki halifelikten bahseden diğer ayetlere baktığımızda bunların muhataplarının Mekke müşrikleri olduğu, Medenî ilk Sure olan Bakara 30. ayette ise muhatabın Medine Yahudileri olduğu, onlara mesaj verdiği görülmektedir. Nübüvvetin 5. yılı ortasında nazil olan Fâtır Suresindeki¹³¹ “Sizi yeryüzünde halifeler yapan odur. Her kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhinedir”¹³² ayetinin muhatabı Mekke müşrikleridir. Çünkü bu ayet Hz. Peygamber gönderilmeden önce şayet onlara bir uyarıcı gönderilirse diğer milletlerden, peygamber gönderilen Yahudi ve Hıristiyanlardan, daha doğru yolda olacaklarına dair yemin eden Kureyş müşriklerine¹³³ Allah'ın lütfunu ve şirki terk ederek O'na yönelmeleri gerektiğini hatırlatmaktadır. Zemahşerî (öl. 538/1144) bu ayeti “O sizi arzında halifeler yaptı, orada tasarruf etme ve hükmetme yetkisini size verdi ve arzın faydalı şeylerini size mubah kıldı ki Allah'a itaat edesiniz, O'nu birleyesiniz. Bunu yapmayı, inkâr edenin, bunun gibi büyük nimetlere nankörlük edenin vebali ise kendine döner” diyerek tefsir etmiş ve hitabın Allah Rasulü'nün gönderildiği kişilere olmasının da muhtemel olduğunu belirtmiştir.¹³⁴ İbn Âşûr ise “Sizi yeryüzünde halifeler yapan odur” ifadesinin bir önceki ayet olan “Muhakkak ki Allah göklerin ve yerin gaybını bilendir. Muhakkak O sinelerin özünü de bilendir” ayetini açıklama sadedinde “sizi yeryüzünde var eden kalplerinizde gizli olanı nasıl bilmesin” anlamında olduğunu veya “sizi yeryüzünde tasarruf sahibi yapan odur” manasının da mümkün olabileceğini söylemektedir.¹³⁵ Buradaki halifelikten kastın ise bir nesilden sonra diğer bir neslin gelmesi olduğu birçok müfessir tarafından belirtilmiştir.¹³⁶

Surenin nazil olduğu şartlara ve genel bütünlüğüne baktığımızda Allah'ın geçmiş milletlerden sonra onları yeryüzünde halifeler yaptığından¹³⁷ bahseden bu ayetin ilk muhataplarına verdiği mesaj Kureyş müşriklerinin yeri, göğü yaratan, insanlara nimet veren¹³⁸ evrendeki her şeye hâkim olan Allah'a muhtaç olduklarını idrak edip¹³⁹ taptıkları putların çekirdek zarına bile hükümlerinin geçmeyeceği-

¹²⁹ el-Arâf 8/157.

¹³⁰ Mukâtil, *Tefsir*, 2/67; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/54.

¹³¹ Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 1/265. İbn Âşûr da aynı şekilde Fâtır Suresinin nüzul sırasının 43 olduğunu, Furkan Suresinden sonra Meryem Suresinden önce indirildiğini söylemektedir. Bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 22/247. Meryem Suresindeki Hz. Meryem'in Hz. İsa'nın doğumuyla ilgili bazı pasajlarını Cafer b. Ebi Talib'in Habeşistan'da Necaşi'nin huzurunda okuduğu dikkate alındığında bu iki surenin 5-6. yıllar civarında indiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mevdûdî de bu surenin Mekke döneminin ortalarında Mekke müşriklerinin İslam davetini engellemek istedikleri şiddete başvurdukları dönemde indiğini söylemektedir. Bk. Ebû'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Yusuf Karaca vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 4/541.

¹³² Fâtır 35/39.

¹³³ Fâtır 35/42; Mukâtil, *Tefsir*, 3/560; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/618.

¹³⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/617.

¹³⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 22/322.

¹³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 20/480; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 4/477; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/355; Derveze, *et-Tefsîrü'l-Hadis*, 3/129.

¹³⁷ Mukâtil, *Tefsir*, 3/559; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/95.

¹³⁸ Fâtır 35/1, 3, 12.

¹³⁹ Fâtır 35/9, 15.

ni¹⁴⁰ bilmeleri ve Hz. Peygamber'e uyararak¹⁴¹ iş isten geçmeden önce¹⁴² tevhide yönelmeleri yoksa inkarlarının kendi aleyhlerine¹⁴³ olacağıın ilanidir.

Meryem Suresinde Hz. Zekeriyâ¹⁴⁴ ve Hz. Meryem'e¹⁴⁵ lütufta bulunan Allah'ın kudretinin vurgulanmasının¹⁴⁶ ardından Mekke müşrikleri pişmanlık günü hakkında uyarılmış,¹⁴⁷ yeryüzüne ve yeryüzündekilere tek varis olacak olanın Allah olduğu ve onların dönüşünün yalnızca O'na olduğu hatırlatılmıştır.¹⁴⁸ Daha sonra Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsmail ve Hz. İdris gibi peygamberlerin doğruluğundan, ihlasından, sadakatinden bahsedilip bunların Allah'ın nimet verdiği peygamberlerden olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁹ Akabindeki ayette ise “Onların ardından namazı zayi eden ve şehvetlere uyan kötü bir nesil¹⁵⁰ geldi/onlara halef oldu” denilerek bu ayetlerde zikredilen peygamberlere¹⁵¹ halef olan neslin kötü bir varis oldukları, onların yolunu tutmadıkları dile getirilmiştir. Mâtürîdî bu neslin namazı zayi etmesinin putlar için namaz kılmak olduğunu söyleyerek,¹⁵² onların Mekke müşrikleri olabileceğini ima etmektedir. İbn Âşûr ise buradaki kötü neslin zikredilen peygamberlerden sonra Araplardan, Yahudilerden ve diğerlerinden onların soyundan gelenlerin tamamını kapsayacağını söylemektedir. O bu ayetteki iki sıfatın yola çıkarak burada kastedilenlerin ise müşrikler ve onların dışında uydurdıkları şehvetlere uyan ve namazlarını zayi eden Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu belirtir.¹⁵³ Ayetteki “halefe” fiilini “onları takip etti, akabinde geldi” anlamında açıklayan, “half/nesil”in ise olumsuz anlamda kullanıldığını belirten Zemahşerî ise birçok müfessir gibi onlardan sonra gelen neslin İsrailoğulları veya Muhammed ümetinden olabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁴ Kanaatimize göre burada kötü nesilden kastedilen öncelikle ayetlerin ilk muhatabı olan Mekke müşrikleridir. Nitekim Surrenin bu ayeti ve sonrasına bakıldığında Mevdûdî'nin de belirttiği gibi (66-98. ayetler) Mekke müşriklerine eleştiri üzerinde yoğunlaşmaktadır.¹⁵⁵

Tarihi bağlamının yanı sıra siyak ve sibakına bakıldığında bu ayet ve akabindeki ayetlerin açık bir şekilde şu mesajı verdiği görülmektedir: Zikredilen peygamberlere varis olan kötü nesilden -ayetlerin ilk muhatabı olan Mekke müş-

¹⁴⁰ Fâtır 35/13; Mukâtil, *Tefsir*, 3/554.

¹⁴¹ Fâtır 35/22-24.

¹⁴² Fâtır 35/36-37.

¹⁴³ Fâtır 35/39-40.

¹⁴⁴ Meryem 19/1-15.

¹⁴⁵ Meryem 19/16-34.

¹⁴⁶ Meryem 19/35: “O bir şeye hükmettiğinde ona sadece ol der o da hemen oluverir.”

¹⁴⁷ Meryem 19/39; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 18/200. İbn Âşûr ise “onları uyar” ifadesindeki zamirin önceki ayetteki zalimlere döndüğünü, onların da Mekke müşrikleri ve onların dışındaki putlara tapanlar olduğunu söylemektedir. Bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 16/108.

¹⁴⁸ Meryem 19/40.

¹⁴⁹ Meryem 19/41-58.

¹⁵⁰ Bu ayetteki “nesil anlamındaki” “half” ifadesini kötü bir nesil şeklinde çevirmemizin nedeni sözlük anlamını verdiğimiz yerde de belirtildiği üzere “half”in olumsuz anlamda kullanılmasından dolayıdır.

¹⁵¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 6/221.

¹⁵² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/246.

¹⁵³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9/160, 16/135.

¹⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 13/213, 18/217; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 3/379; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/26. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 6/221.

¹⁵⁵ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 3/207.

riklerinden- sadece tövbe eden, iman eden, salih amel işleyen ve takvalı olan kim-seler kurtuluşa erecektir.¹⁵⁶ Ahiretle alay ederek yeniden dirilişi inkâr eden,¹⁵⁷ köle ve zayıf müminlerin yaşadıkları zorluğa bakarak onları küçümseyen müşriklerin-¹⁵⁸ mal ve görünüşçe onlardan daha iyi nicelerinin helak olduğu hatırlatılarak-¹⁵⁹ ibret almaları istenmektedir. Aynı şekilde mal ve oğullarının çokluğuyla övünen,¹⁶⁰ sosyal statü ve makamlarıyla böbürlenmiş bütün müşriklerin kıyamet günü tek başına hesap vereceklerine¹⁶¹ dikkat çekilmekte ve onların hoyratça tavırları sert bir biçimde eleştirilmektedir.

Neml Suresinde inananlara rehber ve müjde olan Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e Allah tarafından verildiğinden,¹⁶² Hz. Süleyman'ın saltanatından,¹⁶³ Hz. Salih¹⁶⁴ ve Hz. Lut'a¹⁶⁵ kavimlerinin kurduğu tuzaklardan ve helak olmalarından bahsedilmesinin akabinde Allah'ın Mekke müşriklerinin şirk koştuğu şeylerden uzak olduğu vurgulanmış¹⁶⁶ ve müşrikler düşünmeye sevk edilmiştir.¹⁶⁷ Onlara “*darda kalana dua ettiğinde icabet eden, sıkıntısını gideren ve sizi yeryüzünün halifeleri yapan yoksa kim! Allah'la beraber başka bir ilah mı (bunu yapıyor) ne kadar da sığ düşünüyorsunuz*” şeklindeki örneklerle şirkin yanlışlığı gösterilmiş ve onlar tevhide davet edilmiştir.¹⁶⁸ Bu ayetteki “*sizi yeryüzünün halifeleri yapan*” ifadesindeki halifelikten kastın ise bir nesilden sonra başka bir nesil olarak yeryüzü sakinleri olma, orada tasarruf sahibi olma veya yeryüzünde hükümlerlik olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁹ Kurtubî'ye göre buradaki halifelik Allah'ın bir nesli yok ettikten sonra başka bir nesli getirmesi anlamında yeryüzü sakinleri olmaktır.¹⁷⁰ İbn Âşûr ise halifelîği sizi yeryüzünde yaşayan ve oradan faydalananlar, oranın sahipleri yaptı, geçmiş olanlara varis yaptı anlamında almıştır.¹⁷¹ Özetle burada şirkin yanlışlığını vurgulayan ayetlerin ilk muhataplarının doğrudan Mekke müşrikleri olduğu dikkate alındığında halifelikle kastedilen Mekke müşriklerinin Surede bahsedilen helak olan Semud

¹⁵⁶ Meryem 19/59-63.

¹⁵⁷ Meryem 19/66.

¹⁵⁸ Meryem 19/73; Mukâtil, *Tefsir*, 2/636; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 18/238; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, 4/28; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, 11/142; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 16/153. Onlar müminlere “siz dünya ve ahiretin Allah'ın olduğunu söylüyorsunuz ama (Allah) bize dünyayı geniş kıldı size daralttı ...” diyerek onlarla alay ediyor, onları küçümsüyorlardı. Bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/254.

¹⁵⁹ Meryem 19/74.

¹⁶⁰ Meryem 19/77-80.

¹⁶¹ Meryem 19/88, 95.

¹⁶² en-Neml 27/1, 2, 6.

¹⁶³ en-Neml 27/16-44.

¹⁶⁴ en-Neml 27/45-53.

¹⁶⁵ en-Neml 27/54-58.

¹⁶⁶ Mukâtil, *Tefsir*, 3/313. Râzî “*Allah mı hayırlı yoksa şirk koştukları şeyler mi*” (59) ifadesinin Müşriklere delil getirip susturma ve onların durumlarını alaya alma olduğunu belirtmiştir. Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 24 /562.

¹⁶⁷ en-Neml 27/59-65.

¹⁶⁸ Neml Suresindeki 59-65. ayetler Müşriklere yönelttiği sorularla dikkatlerini tevhide çekmiştir.

¹⁶⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/377; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 24/565; Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, 2/616.

¹⁷⁰ Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/224.

¹⁷¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 20/15. İbn Âşûr ayrıca her canlı selefinin/öncesinin halefidir, nesilden nesile her ümmet de kendinden öncekinin halefidir diyerek aslında her halifelikten kastın sonra gelme olduğunu belirtmektedir.

ve Lut Kavminden sonra gelmesidir. Surenin genel bağlamına ve bu ayete bakıldığında “ey müşrikler peygamberlerine tuzak kuran ve bu sebeple helak olan kavimlerden sonra sizi yeryüzüne Allah getirdi putlar değil o halde sizler gönderilen uyarıcıya uyun, putlardan uzaklaşın ve Allah’a yönelin” şeklinde bir mesaj verildiği görülmektedir.

Yunus Suresinde ise insanın halifeliğiyle ilgili iki ayet bulunmaktadır. Bunların ilkinde içlerinden bir peygambere vahyedilmesine şaşırان ve Allah'ı birlemeye davet edilen Mekke müşriklerine¹⁷² onlardan önce elçileri yalanlayan ve zulmeden nice neslin helakinden¹⁷³ “sonra onların ardından sizi yeryüzünde halifeler yaptık ki nasıl amel işleyeceğinize bakalım”¹⁷⁴ denilerek bu halifeliğin imtihan için olduğu vurgulanmaktadır. Mukâtil (öl. 150/767) bu ayette halifelik verilenin Muhammed Ümmeti olduğunu belirtirken¹⁷⁵ Taberî “ey insanlar, zulmettiklerinde helak ettiğimiz nesillerden sonra sizi halifeler yaptık, onlardan sonra yeryüzünde siz oldunuz, siz geldiniz” şeklinde halifeliği sonra gelen anlamında bütün insanlara şamil kılmıştır.¹⁷⁶ Zemahşerî ise öncesindeki ayetin Hz. Peygamber’i yalanlama suçuna karşı Mekke Ehline bir tehdit olduğunu, bu ayetteki hitabın da Hz. Peygamber’in gönderildiği kişilere olduğunu belirterek “helak ettiğimiz nesillerden sonra sizi yeryüzünde halife yaptık, sizi getirdik ki hayır mı yoksa şer mi yapacaksınız bakalım ve amelimize göre size muamele edelim” şeklinde tefsir ederek¹⁷⁷ muhatabın Mekke müşrikleri olduğunu ima etmiştir. Benzer şekilde İbn Âşûr da bu ayetin bir önceki “nesilleri helak ettik” ayetine atf olduğunu ve “biz suçlu kavmi böyle cezalandırırız” ifadesinin de onların yaptıklarını yapmama konusunda Kureyş’e bir ikaz olduğunu belirtmiştir. O buradaki halifeliği yeryüzünde onların yerine sizi getirdik şeklinde açıklamış, yeryüzü ile kastedilenin, muhataplar Ad, Semud, Cürhüm gibi kabilelere halef olduğu için Arap beldeleri olduğunu, onların yerlerine varis olduklarını söylemiştir.¹⁷⁸ Bizim kanaatimize göre de ayetteki muhataplar Mekke müşrikleri olup, halifelikten kasıt helak olan kavimlerden sonra Allah'ın bir lütfu olarak onların yeryüzünde, Mekke’de, yaşamaya devam etmesi, bu sebeple Hz. Peygamber’e uyup tevhide yönelmeleridir.

Surenin devamındaki ayetlerde “bundan başka bir Kur’ân getir”,¹⁷⁹ “onu (Muhammed) uydurdu”¹⁸⁰ “bu vaad da ne zaman”¹⁸¹ vb.¹⁸² Mekke müşriklerinin sözleri ve tavırları karşısında Hz. Peygamber’e “onların sözü seni üzmesin”¹⁸³ denilerek Kureyş’in tevhid-nübüvvet ve mead hususundaki davranışlarının yeryüzü

¹⁷² Mukâtil, *Tefsir*, 2/225-226; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 15/13, 19; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/7; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/328; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'1-Veciz*, 3/102.

¹⁷³ Yunus 10/2, 3, 13.

¹⁷⁴ Yunus 10/14.

¹⁷⁵ Mukâtil, *Tefsir*, 2/230.

¹⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 15/38, 1/449.

¹⁷⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/333; Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, 2/10.

¹⁷⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 11/114.

¹⁷⁹ Yunus 10/15. Bu ayet Kureyş hakkında inmiştir. Bk. İbn Atiyye, *el-Muharrerü'1-Veciz*, 3/310.

¹⁸⁰ Yunus 10/38.

¹⁸¹ Yunus 10/48. Vadettiğin azap. Bk. Mukâtil, *Tefsir*, 2/240; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 18/444.

¹⁸² Yunus 10/18, 20: Bunlar bizim şefaatçilerimizdir, ona bir mucize indirilse ya gibi tutumlar

¹⁸³ Yunus 10/65.

halifelğine uymadığı açıkça belirtilmiştir. Onların helak olan kavimlerin davranışına benzer tutumlar sergilemesi karşısında ibret almalarını sağlamak için Hz. Peygamber'e onlara Nuh'un haberini anlatması emredilmiştir.¹⁸⁴ Bu kıssada "*Onu (Nuh) yalanladılar, biz de onu ve onunla beraber gemide olanları kurtardık. Onları (yalanlayanların yerine) halifeler yaptık, ayetlerimizi yalanlayanları boğduk. Bak bakalım uyarılanların akıbeti nasıl odu*"¹⁸⁵ denilerek daha önce 13-14. ayetlerde Kureys'e doğrudan lütuf ve minnet üzerinden verilen mesaj, burada dolaylı olarak bir tehdit üzerinden verilmiştir. Buradaki halifelği Taberî "gemide Nuh'la beraber kurtardıklarımızı Nuh'un kavminden yalanlayanların yerine yeryüzünde halifeler yaptık (varisler kıldık)" şeklinde açıklarken, Mâtürîdî "yeryüzü sakinleri, orada yaşayanlar yaptık veya yalanlayan ve helak olan bir kavmin arkasından sizi getirdik" diyerek açıklamıştır.¹⁸⁶ "*Onları halifeler yaptık*" ifadesini Kurtubî yeryüzü sakinleri ve boğulanlara bir halef yaptık¹⁸⁷ olarak açıklarken birçok müfessir boğularak helak olanların yerine onları getirdik şeklinde tefsir etmiştir.¹⁸⁸

Bu suredeki halifelikten bahseden iki ayetin de aynı mesajı verdiği görülmektedir: Zulüm ve şirkten dolayı helak olan kavimlerden sonra yeryüzüne varis olan, varis olacak olan sadece Allah'ın birliğine iman eden müminlerdir. Müşrik olan bir kavmin yeryüzüne varis olması ise Allah'ın bir lütfu olarak, onların gönderilen elçiye uyup tevhide yönelmesi içindir. Nitekim Mekke müşriklerinin helak olan kavimlerin yerine varis olduklarının söylenmesi Hz. Peygamber'e uyararak Allah'ı birlemeleri içindir. Yunus Kavmi gibi pişman olup¹⁸⁹ şirkten dönmedikleri takdirde onlar da Hz. Nuh'u yalanlayanların, Hz. Musa'ya karşı gelen Firavunun helak olduğu gibi¹⁹⁰ benzer bir azaba maruz kalacaklardır.

Hud Suresinde Allah'ı birlemeyip şirke devam eden, yeniden dirilişe inmayan, Hz. Peygamber'i ve Kur'ân'ı kabul etmeyen Mekke müşriklerine¹⁹¹ Nuh, Ad, Semud, Lut, Medyen Kavmi ve Firavun¹⁹² gibi davrandıkları, onların gelen elçilerin davetine yanaşmadıkları, haddi aştıkları ve sonunda helak oldukları gibi onların da aynı akıbetle karşılaşacakları mesajı verilmiştir. Buradaki Ad kıssasında Hz. Hud'un kavmine "*eğer yüz çevirirseniz (bilin ki) ben gönderildiğim şeyi size tebliğ ettim, Rabbinizden başka bir kavmi getirir/halife yapar da siz O'na hiçbir zarar veremezsiniz*"¹⁹³ diyerek onun davetine icabet etmedikleri takdirde helak olacakra-

¹⁸⁴ Yunus 10/71: "*Onlara Nuh'un haberini oku*".

¹⁸⁵ Yunus 10/73.

¹⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 15/153; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/70.

¹⁸⁷ Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/365.

¹⁸⁸ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 2/443; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/360; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, 2/34; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/286; Derveze, *et-Tefsîrü'l-Hadîs*, 3/484; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/360.

¹⁸⁹ Yunus 10/98.

¹⁹⁰ Yunus 10/75-93. ayetler Musa-Firavun kıssasını ve düşmanlıkta aşırı giden Firavunun boğulmasını ele almaktadır. Yunus 103. ayet ise Allah'ın elçilerini ve inananları kurtardığını haber vermektedir.

¹⁹¹ Hud 11/2, 7, 12, 13, 19. Bu ayetler Mekke müşriklerinin tevhid, nübüvvet ve mead hususunda inkârcı bir tutum sergilediklerini göstermektedir. Bk. Mukâtil, *Tefsir*, 2/271-272, 274, 277; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 15/251, 285, 16/353.

¹⁹² Hud Suresi 25-48. ayetler Nuh kıssasını, 50-60. ayetler Ad kıssasını, 61-68. ayetler Semud kıssasını, 69-83. ayetler Lut kıssasını, 84-95. ayetler Medyen kıssasını, 96-99. ayetler de Firavun-Musa kıssasını ele almaktadır.

¹⁹³ Hud 11/57.

rını bildirmektedir. “*Rabbim sizden başka bir kavmi getirir*” ifadesini Taberî “sizi helak eder sonra sizi Allah’ı birleyen ve ibadeti ona has kılan başka bir kavimle değiştirir”¹⁹⁴ şeklinde, Zemahşerî ise “Allah sizi helak eder başka bir kavim getirir de onlar sizin yurtlarınıza ve mallarınıza varis olur”¹⁹⁵ diyerek tefsir etmiştir. Râzî ve Kurtubî de “Allah sizden daha itaatkâr olanları yaratır” şeklinde açıklamıştır.¹⁹⁶ İbn Âşûr ise “sizi yok eder ve sizin yerinize peygamberine sırt çevirmeyen başka bir kavim getirir” diyerek bu ifadenin “*eğer yüz çevirirseniz Allah sizi başka bir kavimle değiştirir de onlar sizin gibi olmazlar*” ayetindeki gibi olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁷ Özetle bu ayette halife yapmaktan, yerine başkasını getirmekten kastedilen şey helak olan kavmin yerine başka bir kavmin getirilmesidir. Surenin genel bütünlüğüne, nazil olduğu şartlara ve bu ayete baktığımızda verilen mesaj Mekke müşriklerinin helak olmadan önce Hz. Peygamber’e uyması ve tevhide yönelmesidir. Çünkü Derveze’nin de (1888-1984) belirttiği gibi halifelikten bahseden ayet Allah Rasulü’ne sırt çeviren müşriklere bir uyarı mahiyetindedir.¹⁹⁸ Nitekim Surede uzunca anlatılan peygamber kıssalarının ardından “*Biz onlara zulmetmedik fakat onlar kendilerine zulmettiler. Rabbinin emri geldiğinde Allah’ın dışında taptıkları ilahlar onlara hiçbir fayda sağlamadı*”¹⁹⁹ denilerek onların şirk koşmaları başlıca helak sebebi sayılmıştır.

Mekkî olan Enam Suresinde²⁰⁰ ise halifelikle ilgili iki ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin ilkinde “*Senin Rabbin (her şeyden) müstağnidir, rahmet sahibidir. Dilerse sizi yok eder ve sizden sonra dilediğini getirir/halef yapar, tıpkı başka bir kavmin soyundan sizi var ettiği gibi*”²⁰¹ denilerek şirkte ısrar eden Mekke müşriklerine²⁰² doğrudan bir tehdit yöneltilmiştir. Ayetteki “sizden sonra dilediğini getirir” ifadesi helakinizden sonra yeryüzünde size varis olacak sizden başka yarattıklarını, sizin dışınızdaki milletleri getirir, sizden başkasını, itaat eden mahlukatını, başka bir yaratmayla sizin benzerinizi ve sizden daha itaatkâr olanı getirir şeklinde tefsir edilmiştir.²⁰³ Buradaki “İstihlaf”ın gidenin yerine muadilini getirmek olduğunu belirten Râzî de, dilerse Allah’ın insan ve cin dışında üçüncü bir mahlukatı getirebileceğini ifade etmiştir.²⁰⁴ “İstahrafe” fiilindeki “sin ve te”nin tekid için geldiğini,

¹⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 15/365. Salebi de Allah’ı birleyen, O’na kulluk eden olarak açıklamıştır. Bk. Sa’lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 5/175.

¹⁹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/404; Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, 2/68.

¹⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/365; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur’ân*, 9/53. Mukâtil Allah’a karşı sizden daha itaatkâr olan bir kavmi getirir olarak açıklamıştır. bk. Mukâtil, *Tefsir*, 2/287.

¹⁹⁷ Muhammed 47/38; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 12/102.

¹⁹⁸ Derveze, *et-Tefsîrü'l-Hadîs*, 3/527.

¹⁹⁹ Hud 11/101.

²⁰⁰ Enâm Suresinin Mekkî olduğu genel kabul görmekle birlikte hangi yılda indiği hususu tartışmalıdır. Câbirî’ye göre risaletin 6. yılının başlarında, Mevdûdî’ye göre son yılında, İbn Âşûr’a göre de Ebu Talib’in vefatından, yani 10. yıldan önce inmiştir. Bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 7/121, 123; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur’ân*, 1/527; Câbirî, *Fehmü'l-Kur’ân*, 2/40.

²⁰¹ el-Enâm 6/133.

²⁰² Mukâtil, *Tefsir*, 1/590. Rabbin müstağnidir yani müşriklerin inanmasına muhtaç değildir. Bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8/85.

²⁰³ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 12/126; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 4/264; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/67; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur’ân*, 7/88.

²⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 13/156.

“istihlaf”ın bir şeye halef yapma, “halef”in ise giden şeye bir karşılık olduğunu söyleyen İbn Âşûr ise eğer Allah dilerse hemen sizi yok eder ve ona inananlardan dilediklerini getirir şeklinde açıklamıştır.²⁰⁵ Görüldüğü üzere buradaki halifelikten kasıt yaşayan bir neslin, ayetteki muhataplar açısından Kureyş müşriklerinin helak edilerek yerine inanan bir neslin getirilmesidir. Nitekim Derveze bu ayet ve sonraki iki ayetin muhatabının kafirler olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁶ İbn Âşûr ise bu ayetin helak olmakla ikaz edilen müşriklere bir tehdit olduğunu ve akabinde gelen, “muhakkak ki size vad edilen şey gelecektir ve siz (bunu) engelleyecek değilsiniz” ayetinin de bunu bildirdiğini belirtmiştir.²⁰⁷ Taberî de bir sonraki ayet olan “de ki ey kavmim elinizden geleni yapın” ayetini “Ey Muhammed kavmin Kureyş’ten olup da Allah’la beraber başka ilahlar edinenlere de”²⁰⁸ şeklinde açıklayarak muhatabın Mekke müşrikleri olduğunu açıkça dile getirmiştir.

Surenin son ayetinde ise Kur’ân’a uymaları emredilen, kitap bize indirilseydi onlardan daha doğru yolda olurduk diyen Mekke müşriklerine karşı²⁰⁹ Hz. Peygamber’in “Rabbim beni dosdoğru dine, İbrahim’in Hanif dinine iletti, O’nun ortağı yoktur, O’ndan başka Rab mı arayayım” demesi emredilmiş²¹⁰ ve akabinde “*verdiği şeyler hususunda sizi sınamak için sizi yeryüzünün halifeleri yapan ve bazınızı bazıınızdan derece bakımından üstün kılan odur*”²¹¹ denilerek onların bu nimet karşısında tevhide yönelmeleri hatırlatılmıştır. “*Sizi yeryüzünün halifeleri yaptı*” ifadesini Taberî “ey insanlar sizden önceki geçmiş milletleri ve nesilleri helak ederek onların yerine sizi getirdi ve onların yerine yeryüzünde sizi halifeler yaptı” şeklinde açıklamıştır.²¹² Zemahşerî ise Muhammed (sav) peygamberlerin sonuncusu olduğu için onun ümmeti diğer ümmetlere halef oldu (yerine geldi) şeklinde veya onları birbirinin yerine getirdi ya da O’nun arzında ona hükmeden ve orada tasarruf sahibi olan Allah’ın halifeleri yaptı şeklinde tefsir etmiştir.²¹³ Her gelen geçmiş olanın yerine halifedir diyen Kurtubî de sizi önceki nesillerin ve geçmiş ümmetlerin yerine halife yaptı şeklinde izah etmiştir.²¹⁴ Burada genel olarak halife yapılan muhatabın Muhammed ümmeti veya müşrikler olduğu söylenmiştir.²¹⁵ Bizim kanaatimize göre muhatap yeryüzüne halife yapılmaları, varis olmaları Allah’ın onlara bir nimeti olduğu vurgulanan ve Hanif dinine, tevhide, yönelmeleri talep edilen Mekke müşrikleridir. Nitekim İbn Âşûr ayetteki hitabın bir önceki ayette Hz. Peygamber’e onlara karşı “*Allah’tan başka rab mı arayayım*” demesi emredilen müşriklere oldu-

²⁰⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 8/86-87.

²⁰⁶ Derveze, *et-Tefsîrül-Hadîs*, 4/160.

²⁰⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 1/86.

²⁰⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, 12/128.

²⁰⁹ el-Enâm 6/155-157; Mukâtil, *Tefsir*, 1/598; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 3/464.

²¹⁰ el-Enâm 6/161-164. Ayrıca sebebi nüzul için bk. Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, 2/196; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz*, 2/370.

²¹¹ el-Enâm 6/165.

²¹² Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, 12/287.

²¹³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/84. Râzî ve Neseî de Zemahşerî’nin aynısını söylemiştir. Bk. Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 14/192; Neseî, *Medârikü’t-Tenzîl*, 1/553.

²¹⁴ Kurtubî, *Ahkâmi’l-Kur’ân*, 7/158.

²¹⁵ Ferrâ ve Taberî doğrudan halife yapılanın Muhammed ümmeti olduğunu belirtmiştir. Bk. Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, 1/367; Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, 12/287.

ğunu, “sizi yeryüzünün halifeleri yaptı” ifadesinin de olumsuz bir ikazdan sonra onlara bir nimeti hatırlatma, geçmiş olanların hatalarına dikkat çekme, bakışlarını helak olan ve kalan ümmetlerin üzerine çekme olduğunu ifade etmiştir.²¹⁶ Son beş ayetin Hz. Peygamber’le müşrikler arasında bir münazara²¹⁷ olduğu dikkate alındığında halifelikle kastedilenin Mekke müşriklerinin önceki nesillerin yerine gelmiş olması, onlara verilen mesajın da tevhide yönelmeleri olduğu görülmektedir.

Muhasara yıllarında indirilen Zuhruf Suresinde²¹⁸ Allah’a çocuk isnat eden, Allah dileseydi biz putlara tapmazdık, biz babalarımızın dinini takip ediyoruz, “Kur’an şu iki şehirden büyük bir adama indirilseydi” diyerek²¹⁹ Hz. Peygamber’i küçük gören ve şirkte direten Mekke müşriklerine Kur’an’ın bir öğüt olduğu bildirilmiş,²²⁰ onlar gibi davranan Firavunun Hz. Musa’ya üstünlük taslaması sonunda helak olduğu hatırlatılarak ibret almaları istenmiştir.²²¹ Onların Hz. İsa ile putlarını mukayese etmeleri²²² akabindeyse “dileseydik yeryüzünde sizin yerinize melekleri getirdik/halife kıldık” denilerek doğrudan helak ile tehdit edilmişlerdir. Bu ayet genellikle sizin yerinize onlar halef olur, evlatlarınız sizin yerinize geldiği gibi yeryüzünde melekler sizin yerinize gelir, melekler size halef olur ve sizin yerinize yeryüzünü melekler imar eder, yeryüzünde melekler yaşar ve orada Âdemoğluna halef olurlar, melekler birbirine halef olurlar şeklinde tefsir edilmiştir.²²³ Taberî bu ayeti ey Âdemoğlu dileseydik sizi helak eder, hepinizi yok eder, size bedel olarak yeryüzünde melekleri getirdik, onlar sizin yerinize gelir ve orada bana kulluk ederler şeklinde izah ederken²²⁴ İbn Âşûr Allah dilerse insanlar yerine melekleri yeryüzü sakinleri yapar, halihazırda olanın aksine, insanlar yerine melekleri yeryüzüne getirir diyerek açıklamıştır.²²⁵ Bizim kanaatimize göre de bu ayette kastedilen halifelik Allah’ın Mekke müşriklerini helak edip onların yerine her daim Allah’a itaat üzere olan melekleri getirebilme kudretinin bir ifadesidir. Ayetin ilk muhatapları olan müşriklere verdiği mesaj ise şirkte ısrar ettikleri, ahireti inkârda direttikleri ve Hz. Peygamber’e itaat etmedikleri takdirde şefaatine inandıkları putlarının²²⁶ onları Allah’ın azabından kurtaramayacağını ultimatodur. Nitekim Derveze’nin bu ayet Allah’ın muhatapların neslinden sonra yeryüzünde onlara halef olacak melekler yapabilme kudretinin ilanıdır²²⁷ demesi de bu görüşü desteklemektedir.

²¹⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8/209-209. İbn Âşûr ikinci bir ihtimal olarak hitabın İslam ümmeti ve Hz. Peygamber’e olması da mümkündür demektedir.

²¹⁷ Derveze, *et-Tefsîrül-Hadîs*, 4/202-204.

²¹⁸ Câbirî, *Fehmü'l-Kur'an*, 2/127.

²¹⁹ ez-Zuhruf 43/15-23, 30-31.

²²⁰ ez-Zuhruf 43/44.

²²¹ ez-Zuhruf 43/47-56.

²²² ez-Zuhruf 43/57-58; Mukâtil, *Tefsir*, 3/799; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 21/628; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/175.

²²³ Mukâtil, *Tefsir*, 3/800; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/178; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 5/235; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/261; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, 5/61; Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'an*, 16/105; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2/262.

²²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 21/630.

²²⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 25/240-241.

²²⁶ ez-Zuhruf 43/86.

²²⁷ Derveze, *et-Tefsîrül-Hadîs*, 4/518-519.

3.2. Medenî Surelerde Halifelik

İnsanın halifeliğiyle ilgili Medenî Surelerde üç ayet bulunmaktadır. Bunların ilki detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz bu konudaki tartışmanın esasını oluşturan Bakara 30. ayettir. Diğer ikisi ise Müslümanların Allah yolunda infaka davet edildikleri Hadid Suresi 7. ayet, Allah ve Rasûlü'ne imana çağrıldığı Nur Suresi 55. ayettir.

3.2.1. “Muhakkak ki Ben Yeryüzünde Bir Halife Yapacağım” Ayeti ve Bağlamı

İnsanın yeryüzünde halifeliği meselesine Bakara Suresi 30. ayet bağlamında bakıldığında bu ayetin geldiği ayet grubunun İblis-Âdem Kıssasını ele aldığı görülmektedir. Bu kıssanın Bakara Suresindeki bağlamı ise İsrailoğulları'ndan dolayısıyla Medine Yahudilerinden bahseden ayetler içerisinde yer almaktadır. Nitekim kıssanın öncesindeki ayetlerde özellikle Medine Yahudilerine Allah'ın Kur'ân'da verdiği misali küçümsedikleri, güldükleri, Allah'a şirk koşmama ve Nebisine inanma üzerine verdikleri ahitlerini bozdukları yani Hz. Peygamber'i inkâr ettikleri ve bozgunculuk yaptıkları için ziyana uğradıkları bildirilmiştir.²²⁸ Sonraki iki ayette de yine muhtemeldir ki Medine Yahudilerinden inkâr eden bu kişilere Allah'ın lütfu hatırlanmış daha sonra da bu kıssa anlatılmıştır. Kıssanın hemen akabinde ise ahdi bozdukları söylenen Medine Yahudilerine “*ey İsrailoğulları size verdiğim nimetimi hatırlayın ve ahdimi yerine getirin*” “*sizin yanınızda olanı (Tevrat) doğrulayan indirdiğim şeye (Kur'ân) inanın*”²²⁹ denilerek onlar Kur'ân'a inanmaya davet edilmiş, icabet etmedikleri için de²³⁰ eleştiriye tabi tutulmuşlardır.²³¹

Bu kıssanın ilk ayetinde ise “bir vakit Rabbin meleklere muhakkak ki ben yeryüzünde bir halife yapacağım/atayacağım dedi. Onlar da biz seni övgüyle tesbih ve takdis ederken orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek olanı mı (halife) yapacaksın dediler. O da (Allah) muhakkak ki ben sizin bilmediğinizi bilirim dedi”²³² şeklinde Allah'ın yeryüzünde bir halife atamasından bahsedilmektedir. Bu ayet hakkında Mukâtil Allah'ın melekleri ve cinleri şeytanlardan ve insanlardan önce yarattığını belirterek halifenin Âdem ve zürriyeti olduğunu, onların cinlerin yerine yeryüzü sakinleri olduğunu söylemektedir.²³³ Semerkandî (öl. 373/983) Allah yeryüzünde bozgunculuk yapan ve kan döken cinleri oradan çıkararak, İblis'in de içinde olduğu yeryüzündeki meleklerin yerine Âdem'i yaratarak onların yerine Âdem'i halife kıldı demektedir.²³⁴ Ayetteki “câilün” ifadesini “fâilün/yapan” şeklinde izah eden Taberi ise “muhakkak ki ben yeryüzünde bir halife yapacağım” ifade-

²²⁸ el-Bakara 2/26-27; Mukâtil, *Tefsir*, 1/94-95; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/410-411.

²²⁹ el-Bakara 2/40-41; Mukâtil, *Tefsir*, 1/100; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/554, 560.

²³⁰ el-Bakara 2/44. Ayetin muhatapları Tevrat'ı okudukları halde Hz. Peygamber'e inanmayan Medine Yahudileridir. Bk. Mukâtil, *Tefsir*, 1/102; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 2/7.

²³¹ Bakara 40-123. ayetlerde Medine Yahudileri eleştirilmektedir. Bk. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 3/45. 30-39. ayetlerde geçen İblis-Âdem Kıssasının da onlara verilen mesajla bağlantılı olduğu yine kıssanın öncesindeki ayetlerin de Medine Yahudilerini eleştirdiği görülmektedir.

²³² el-Bakara 2/30.

²³³ Mukâtil, *Tefsir*, 1/96-97.

²³⁴ Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvid vd. (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), 1/40.

sini yeryüzünde bir halife atayacağım, orada bir halife yapacağım şeklinde açıklamış,²³⁵ Zemahşerî de bu ifadenin yeryüzünde bir halife yapacağım anlamında olduğunu, Âdem ve zürriyetinin yeryüzünde yaşayanlara (meleklerle) halef olduğunu, halife ile Âdem'in kastedildiğini, bunun tekil gelmesinin nedeninin ise onun zikredilmesi ile soyunun zikredilmesine gerek kalmadığını nitekim Mudar, Haşim derken sadece kabilenin atası söylendiğini ifade etmektedir. O ayrıca bunun benim halifem anlamında olmasının da mümkün olduğunu çünkü Âdem'in ve bütün peygamberlerin yeryüzünde Allah'ın halifesi kılındığını söylemektedir.²³⁶ Râzî buradaki halifeden kastın Âdem veya Âdemoğlu olduğunu, onların daha önce yaşayan cinlere halef olduğunu veya Âdem'in yaratılmış sorumlu varlıklar arasında hüküm verme hususunda Allah'a halef/halife olduğunu yani Allah'ın halifesi olduğunu, kastedilen Âdemoğlu ise onlar birbirine halef oldukları için halife olarak isimlendirildiğini söylemektedir.²³⁷ Mâtürîdî ise bu halifeliği Âdem ve zürriyetinin kıyamete kadar birbirlerine halife olmasıdır, çünkü yeryüzü insan için bir beşik bir karar yeri olarak yaratıldığı için yeryüzü sakinleri ve orayı imar edenler olarak onlar halifeler oldular şeklinde açıklamıştır.²³⁸ Bizim kanaatimize göre ayette Allah tarafından halife yapılan kişinin Hz. Âdem olduğu açıkça ima edilmektedir. Aynı şekilde "Muhakkak ki ben yeryüzünde bir halife yapacağım" ayetinin muhatabının doğrudan melekler olduğu dikkate alındığında Âdem'in -dolaylı olarak da neslinin- yeryüzünde ondan önce yaşayan meleklerin²³⁹ veya cinlerin yerine getirildiği, onlara halef yapıldığı anlaşılmaktadır.

Nitekim 30. ayette "*hâlikun fılard*" değil de "*câilün fılard*" denilmesi Taberî'nin de belirttiği gibi Âdem'in halife atanmasıyla ilgili olup yaratılmasıyla ilgili değildir. Bu atamaya meleklerin "*orada (yeryüzünde) kan dökecek ve bozgunculuk yapacak birini mi atayacaksın*" şeklindeki itirazından ise Mukâtil'in, Semarkandî'nin ve daha başka birçok müfessirin aktardığı gibi o sırada yeryüzünde yaşayan ve bozgunculuk yapan cinlerin veya meleklerden bir grubun olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁰ Akabindeki ayetlerde Allah'ın Âdem'e isimleri öğretmesi neticesinde meleklerin bilemeyip sadece Âdem'in isimleri bilmesi ise onun yeryüzündeki halifelik için daha layık olduğunu ve ondan önceki seleflerinin yerine getirileceğini, onlara halef olacağını göstermektedir. Yine kıssanın devam eden ayetlerinde Allah tarafından halife olarak atanan Âdem'in -halifelikle ilgili bütün ayetlerde

²³⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/447-448.

²³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/124.

²³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/388-389.

²³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/417.

²³⁹ Yeryüzünde ilk yaşayanlar kan döken cinlerdi. Allah meleklerden bir ordu ile İblisi onları yeryüzünden çıkarmak için görevlendirdi, onlar da bu cinlerin bazısını öldürdü bazısı da denizlerdeki adalara, dağlara kaçtılar ve böylece İblis ve onunla birlikte yeryüzüne inen melekeler orada yaşamaya başladılar. Âdem bunlara halef oldu, bu melekelerin yerine yeryüzüne yerleşti. Bunların meleklerden bir kabile olduğu ve onlara cin denildiği, cennetin bekçileri olduğu da rivayet edilmektedir. Orada kan dökecek olanı mı yaratacağın diyen meleklerin de İblisin ordusunda bulunan bu melekler olduğu belirtilmektedir. Bk. Mukâtil, *Tefsir*, 1/96, 4/521; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/450, 455; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/388, 390.

²⁴⁰ Mukâtil, *Tefsir*, 1/96, 4/521; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/450; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/40; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/388, 390.

olduğu gibi- halifelüğün gereği olarak Allah'ın emirlerine göre yaşaması gerektiği de hatırlatılmıştır.²⁴¹ Bu kıssadan önceki “*O, yeryüzündeki şeylerin hepsini sizin için yaratandır*” ayetinin ifade ettiği husus ise öncesindeki iki ayette bahsedilen Allah'a verdikleri ahdi yani Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı kabul etme ahdini bozan Yahudi ve benzeri²⁴² inkarcılara Allah'ın verdiği nimetleri hatırlatmaktadır. “*Sizler Allah'ı nasıl inkâr edersiniz, siz ölü (yok) idiniz O size hayat verdi, sonra sizi öldürecek, sonra (ahirette) yine hayat verecek sonra (hesap için) Ona döndürüleceksiniz. O ki, yeryüzündeki şeylerin hepsini sizin için yaratandır*”²⁴³ hitabıyla Allah'ın onları yoktan var etmesi ve dünyadaki her şeyi onlar için yaratması hatırlatılarak bu nimetlerin gereği olarak onlardan Allah'a yönelmeleri istenmektedir. Nitekim Kur'an'da yeryüzünün insan için yaratılması veya yeryüzünde insanın halife yapılması yeryüzünü onun için yaratan, yeryüzündeki nimetleri insanın yaşamı için elverişli kılan Allah'a yönelmesi, Allah'ın birliğini kabul etmesi, halife yapıldığı yeryüzünü imar etmesi, ıslah etmesi içindir. Bir diğer ifadeyle 29. ayette vurgulanan husus ile halifelikten bahseden diğer birçok ayette vurgulanan husus aynıdır. Örneğin muhatapları farklı olsa da “*Yeryüzündekilerin hepsini sizin için yaratan O'dur*”²⁴⁴ ayetiyle “*Sizi yeryüzünün/yeryüzünde halifeleri yapan O'dur*”²⁴⁵ ayetinin verdiği mesaj aynıdır. Bu mesaj ise ayetlerin muhataplarının Allah'ın onlara karşı olan lütfunu hatırlaması ve bu lütfun gereği olarak gönderilen elçiye uyması, şirkten uzak durarak Allah'ı birlemesi, yalnızca O'na kulluk etmesi vb. Allah'ın rızasına uygun davranmalarıdır. Çünkü Kur'an'da özellikle de Mekke'de surelerde, yeryüzünü yaratanın Allah olduğu ve yeryüzündeki nimetlerin onlar için yarattığının belirtildiği birçok ayette muhataplar inkârcı kişiler olup, onlara size bu nimetleri veren Allah'a dönün mesajı verildiği görülmektedir.²⁴⁶ Bu inkârcı kişiler ise Mekke'de genellikle Mekke müşrikleri iken Medine'de onların yanı sıra özellikle ilk beş yılda sürgün edilene kadar oranın sakinleri olan Medine Yahudilerdir. Allah'ın verdiği nimeti hatırlatma bağlamında Bakara 29. ayette Hz. Peygamber'i tanımayıp Allah'a verdikleri ahdi bozan Medine Yahudilerine “*yeryüzündeki şeylerin hepsini sizin için yaratan O'dur*” denilerek Allah'a yönelmeleri istenmiştir. Benzer şekilde Nahl Suresinin başında ise “*O hayvanları sizin için yarattı, içtiğiniz suyu indirdi, bununla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler çıkardı, geceyi, gündüzü, denizi sizin istifadenize sundu, sarsmaması için yeryüzünde sağlam dağlar, yolunuzu bulmanız için de ırmaklar yollar yarattı, yaratan hiç yaratamayana benzer mi, saymaya kalksanız Allah'ın nimetlerini sayamazsınız*”²⁴⁷ denilerek Allah'a şirk koşan Mekke Müşriklerinin²⁴⁸ tevhide yönelmeleri gerektiği mesajı verilmiştir.²⁴⁹ Yine Hz. Musa ile Firavun ara-

²⁴¹ al-Bakara 2/35.

²⁴² Mukâtil, *Tefsir*, 1/412.

²⁴³ el-Bakara 2/28-29.

²⁴⁴ al-Bakara 2/29.

²⁴⁵ el-Enam 7/165; Fatır 35/39.

²⁴⁶ İbrahim 14/19, 31-34; Hacc 22/65-66; Furkan 25/57-60; Lokman 31/20-21; Casiye 45/7-13; Nebe 78/1-17.

²⁴⁷ Nahl 16/1-18.

²⁴⁸ Mukâtil, *Tefsir*, 2/459-462.

²⁴⁹ Nahl 16/18-22.

sında geçen konuşmada Hz. Musa İsrailoğullarına zulmeden ve azgınlık yapan Firavun'a "yeryüzünü sizin için bir döşek yapan ve orada sizin için yollar açan O'dur"²⁵⁰ diyerek Allah'ın onlara verdiği nimetleri zikretmiş ve onların Allah'a yönelmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Kısaca yeryüzünün insan için yaratılması da yeryüzündeki nimetlerin insana sunulması da yeryüzünde insanın halife yapılması da onların Allah'ın rızasına uygun yaşamaları içindir.

Bakara 30. ayetin ve anlatıldığı kıssanın metin içi ve tarihi bağlamına baktığımızda ise Allah'ın yeryüzünde halife ataması, meleklerin buna itirazı ve İblisin bu halifeye secde etmemesi ve kibirlenmesi üzerinden verilen mesajın Hz. Muhammed'in Allah tarafından peygamber seçildiği hakikatini Medine Yahudilerinin kabul etmeleri gerektiği imasının olması muhtemeldir. Nitekim Taberi "bir vakit meleklere Âdem'e secde edin dedik" ayetinin "bir vakit rabbın meleklere dedi ki: muhakkak ki ben yeryüzünde bir halife yapacağım" ayetine atıf olduğunu ve bunu hatırlatmakla sanki Allah'ın, Rasül'ünün hicret ettiği yerin iki tepeliği arasında yaşayan Yahudilere, verdiği nimetleri sayarak ve hatırlatarak: "benim size yaptığımı, size verdiğim nimetleri hatırlayın" dediğini söylemektedir.²⁵¹ Taberi burada İblisin Âdem'e secde etmemesi ve kibirlenmesinin haber verilmesiyle aslında Allah'ın Hz. Peygamber'e karşı kin ve hasetleri yüzünden onun peygamberliğini kabul etmeyen, İblis gibi davranan, Medine Yahudilerini azarladığını belirtmektedir. Çünkü Medine'de yaşayan Yahudiler ve onların Hahamları Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğunu biliyorlardı, fakat İblis Allah'ın emrine uymayarak nankörlük ettiği gibi benzer davranan Yahudiler de Allah'ın onlara, daha önce de atalarına verdiği nimete nankörlük etmişlerdir. Daha önce selefleri Allah'ın kudret helvası, bıldırcın eti ve gölge gibi lütuflarına nankörlük ettikleri gibi onlar da bildikleri halde Hz. Muhammed'in peygamberliği inkâr ettiler.²⁵² Halbuki onlar daha önce eğer onlara bir peygamber gelirse, ona inanacaklarını, Medineli müşrik Araplardan daha iyi olacakları ve daha güzel davranışta bulunacaklarını söylüyorlardı.²⁵³

Sonuç itibariyle Âdem'in yeryüzüne halife atanmasıyla Tevrat'ta vasıfları bulunan Hz. Muhammed'in Allah tarafından peygamber seçilmesi arasında benzerlik kurulması muhtemeldir. Bu ayet ve kıssada verilen mesaj ise Medine Yahudilerinin Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabul ederek İblisin düştüğü hataya düşmemeleri, meleklerin Âdem'i tanıdıkları gibi onların da Hz. Peygamber'i kabul etmeleridir. Çünkü ayette de belirtildiği üzere Allah isimleri meleklere değil de Âdem'e öğrettiği gibi peygamberlik görevini de Yahudilerden biri yerine "Allah rahmetini dilediğine has kılar"²⁵⁴ dediği şekilde Hz. Peygamber'e vermiştir. Yani burada "kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" tarzında dolaylı yoldan, kıssa üzerinden, Medine Yahudilerine Hz. Peygamber'e uyma mesajı verildiği görülmektedir. Nitekim kıssanın akabinde bu mesaj Allah'ın nimetlerini hatırlamaları sözle-

²⁵⁰ Taha 20/53.

²⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/501. Nitekim bu kıssanın ardından 40, 47, 63 ve 122. ayette doğrudan İsrailoğulları'na benim nimetimi hatırlayın hitabı yapılmaktadır.

²⁵² Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/510-511.

²⁵³ el-Bakara 2/89; Mukâtil, *Tefsir*, 1/122; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 2/332-333.

²⁵⁴ el-Bakara 2/105.

rini yerine getirmeleri²⁵⁵ Tevrat'ta olanı doğrulayan²⁵⁶ Kur'ân'a inanmaları, Allah'ın ayetlerini satmamaları, nankör olmamaları, hakkı gizlememeleri emrediler²⁵⁷ doğrudan verilmiştir. Benzer mesaj daha önce Mekke'de nazil olan Sad Suresinde Hz. Davud'un halifelîği üzerinden Mekke müşriklerine verilmiş ve surenin sonunda yine İblis-Âdem Kıssası üzerinden onların kibri ve kıskançlığı yüzünden Hz. Peygamber'e iman etmedikleri ima edilmişti. Bizim Sad Suresinde ve burada İblis-Âdem Kıssasını yorumlama tarzımız kıssanın öncesindeki ve sonrasındaki ayetlerin muhataplarını dikkate alarak onlara verilmek istenen mesajı anlamaya yöneliktir. Bu kıssayı zahir olarak aldığımızda ise yeryüzünde Âdem'le beraber insanın, insan soyunun hükümranlılığının başlaması, buna paralel olarak da bu hükümranlılığı kıskanan ve Allah'ın insanı halife atmasını kabul etmeyen İblis'in Âdem'e ve nesline düşmanlığının başladığı hakikatinin dikkate alınması ve ona karşı dikkatli olunması realitesidir. Çünkü kıssa müstakil olarak, 36. ayet de literal olarak okunduğunda bu ayette cennetten kovulan Âdem, Havva ve İblisin²⁵⁸ hepsinin belli bir süre (kıyamete kadar) yeryüzünün onlar için barınak ve geçim yeri olacağını bildirilmesi, yeryüzünde sadece halife olan Âdem ve neslinin değil, buna karşı gelen ve bu halifeye düşman olan İblis soyunun da yaşadığını göstermektedir. Gerek kıssayı bizim yorumladığımız şekilde gerekse zahir olarak aldığımızda yeryüzüne ilk defa atası Âdem'le halife yapılan insanın hem İblis gibi cin şeytanlarından hem de-Hz. Peygamber'e düşman olan Mekke müşrikleri ve Medine Yahudilerinden olduğu gibi- insan şeytanlarından düşmanları olduğuna dikkat etmesi ve ona göre davranması gerekmektedir. Yine kıssaya bakıldığında Allah'ın Âdem'le birlikte yeryüzünde halifelîğini başlattığı insanı rehbersiz bırakmayacağını, O'nun rehberliğine uyanın korku ve hüznü duymayacağını, nankörlük yapan ve ayetlerini yalanlayanların²⁵⁹ yani halifelîğe uygun davranmayanlarınsa cehennem ehli olacağını haber verdiği görülmektedir.

Halifelikle ilgili muhatabın Müslümanlar olduğu Medenî ayetlerden ilki "*(ey iman edenler) Allah ve Rasülü'ne iman edin ve sizi halef/vekil kıldığı şeylerden infak edin*"²⁶⁰ denilerek Allah yolunda infaka çağrıldıkları ayettir. Buradaki "*sizi halef kıldığı şeylerden*" ifadesi size verdiği, sizi sahibi yaptığı, sizi halef, varis yaptığı mallardan, sizden öncekilere halef yaptığı mallardan, sizi halife yaptığı, tasarrufunu size verdiği gerçek sahibinin Allah olduğu mallardan (infak edin) şeklinde tefsir edilmiştir.²⁶¹ Kurtubî ayetteki "*müstahlefn*" lafzından yola çıkarak bu ayet mülkün gerçek sahibinin Allah olduğunun ve kulun onda sadece Allah'ın rızası doğrultusunda tasarruf yetkisine sahip kılındığının delilidir demektedir.²⁶² İbn Âşûr ise

²⁵⁵ el-Bakara 2/40, 47, 49-50.

²⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 1/560.

²⁵⁷ el-Bakara 2/41-42.

²⁵⁸ Mukâtil, *Tefsir*, 1/99; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 1/108.

²⁵⁹ el-Bakara 2/38-39.

²⁶⁰ el-Hadîd 57/7. Derveze'ye göre Hadîd 7-10. ayetlerde birinci dereceden ilk muhataplar inananlar olup daha sonra bütün dinleyenlerdir. Bk. Derveze, *et-Tefsîrü'l-Hadîs*, 9/299.

²⁶¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/132; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 23/171; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/516; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 3/402; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/473; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/450.

²⁶² Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'ân*, 17/238.

mallarınızdan veya Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden infak edin demek yerine "sizi halef kıldığı şeylerden" şeklinde sıla cümlesi ile getirilmesinin nedeninin Allah'ın olan mala insan sahip olduğu müddetçe tasarruf hususunda vekil gibi olduğunu dinleyenlerin unutmamasına dikkat çekmek için olduğunu söylemektedir. O, böylece Allah onlara infakı emrettiğinde haznedarın mal sahibinin emrini yerine getirdiği gibi onların yapması gereken şeyin de infakı yerine getirmek olduğunu belirtmektedir.²⁶³ Derveze de mal sahipleri sadece vekil oldukları için onların yapması gerekenin asli sahibine itaat ederek her emrettiğinde Allah'ın yolunda dinine destek olmak ve muhtaçlara yardım etmek için infak etmeleri gerektiğini söylemektedir.²⁶⁴ Bizim kanaatimize göre de "Allah'ın sizi halef yaptığı şeylerden infak edin" denilmesi insanların, ayetin ilk muhatapları açısından Sahabenin ellerindeki malların gerçek sahibinin Allah olduğuna dikkat çekerek cimrilik etmelerini engellemek ve infak etmelerini sağlamak içindir. Sure'nin ve bu ayetin geldiği bağlam Müslümanların zor zamanda olduğu bir durumda²⁶⁵ her şeye gücü yetenin, yerin ve göklerin mülkünün²⁶⁶ özellikle de ellerindeki malların Allah'a ait olduğu vurgulanarak onlardan Allah yolunda infak ederek cihad etmeleri istenmiştir.

Muhatabın Müslümanlar olduğu halifelikle ilgili diğer ayet ise "Allah onlardan öncekileri halife yaptığı gibi sizden iman eden ve salih amel işleyenleri de yeryüzünde mutlaka halife yapacağını, onlar için razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğini, korkularını güvenle değiştireceğini vadetti"²⁶⁷ şeklinde Hz. Peygamber ve Sahabesinin²⁶⁸ yeryüzünde halife olacağını, güçlenerek hâkim konuma geçeceğini belirtmektedir. Ayetteki arz kelimesinden kastın Mekke veya Arap ve Acem Beldeleleri olduğu da söylenmiştir.²⁶⁹ "Onları yeryüzünde halife yapacak" ifadesini Taberî Allah Arap ve Acem müşriklerin topraklarına onları varis kılacak, onları oranın sultanları, hükümlerini kılacak şeklinde tefsir etmiştir.²⁷⁰ Kurtubî ise bu ifadeden kastın Allah'ın kafirlerin hiçbir hayra nail olamayacağını, müminlere güven verdiğini, onları kafirlerin mallarına, yurtlarına, topraklarına varis yaptığını bildirmesi olduğunu söylemiştir.²⁷¹ Benzer şekilde Derveze de Allah'ın iman eden ve salih amel işleyenleri yeryüzüne varis kılacağı, oranın güç sahibi yapacağı vaadini bildirmesidir demektir.²⁷² Zemahşerî ise bu ayeti Allah küfre karşı İslam'a yardım edeceğini, Müslümanları onların topraklarına varis yapacağını orada halifeler kılacağını vadetti tıpkı zorbaları helak ettikten sonra Şam'da Mısır'da İsrailoğulları'nı

²⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 27/369.

²⁶⁴ Derveze, *et-Tefsîrül-Hadîs*, 9/304-305.

²⁶⁵ Câbirî Surede Mekke müşriklerini yenmek için hazırlanacak ordunun düzenlenmesi için infak çağrıları olduğunu, surenin hicretin 4-5. yılında indirildiğini, yani Müslümanların savaş ortamında olduğu şartlarda indirildiğini söylemektedir. Bk. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 3/259, 263.

²⁶⁶ el-Hadîd 57/1-6, 7-10.

²⁶⁷ en-Nûr 24/55.

²⁶⁸ Zemahşerî bu ayette hitabın Allah Rasulü ve onunla beraber olanlara olduğunu belirtmektedir. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/250-251.

²⁶⁹ Mukâtil, *Tefsir*, 3/206; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 4/118.

²⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 19/208.

²⁷¹ Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, 12/298-299.

²⁷² Derveze, *et-Tefsîrül-Hadîs*, 8/436-437.

varis yaptığı gibi diyerek açıklamaktadır.²⁷³ Mâtürîdî ise bu ayetin Medine’de Sahabenin korkudan dolayı silahla yatıp silahla kalktığı bir zamanda onlardan birinin Hz. Peygamber’e “silahımızı bıraktığımız ve güvende olduğumuz günler gelmeyecek mi” diye sormasına onun “gün gelecek sizden bir adam büyük bir topluluk içinde yanında demir (bir silah aleti) olmadan rahatça oturacak” şeklindeki cevabı üzerine indiğini belirtmektedir. O, bu ayetin inişi hakkında Hudeybiye gününde müşrikler Müslümanları engellediğinde Allah Müslümanlara onlara karşı bir zafer ve Mekke’nin fethini vadetti diyenlerin olduğunu da söylemektedir.²⁷⁴ Ayetteki sizden zamirinden de anlaşılacağı üzere burada Allah’ın halifelik vadettiği kimseler Mekke müşriklerinin saldırısından ve Medine’deki münafıkların hile ve desiselerinden bıkmış olan Medine’deki Müslümanlardır. Çünkü bu ayetin geldiği bağlam münafıkların onlarla beraber cihada çıkacaklarına dair yemin ettikleri ama çıkmadıkları zor şartlarda²⁷⁵ Müslümanlara teselli mahiyetinde geldiği gözükmektedir. Ayetin verdiği mesaj ise; muvahhit olarak O’na inananları ve salih amel işlemeye devam edenleri Allah’ın yeryüzünde güçlü konuma, hâkim duruma getireceğidir.

Sonuç

Kur’ân’ın bütünlüğünü bağlamında insanın yeryüzündeki halifeliği meselesini doğrudan alakalı olduğunu tespit ettiğimiz 19 ayet üzerinden metin içi ve tarihi kontekstinde incelediğimizde ulaştığımız en genel sonuç şudur: İnsanın yeryüzünde halife olması; insanın Allah tarafından kendinden öncekilerin yerine yeryüzüne yerleştirilmesi, orada yaşamını sürdürmesi, bu yaşamı devam ettirmesi için yeryüzü nimetlerinin insanın tasarrufuna sunulması, bütün bunların karşılığı olarak insanın Allah’a şükretmesi ve yeryüzünde O’nun rızası doğrultusunda bir yaşam sürmesidir. Kısaca insanın yeryüzünde halife olması onu kendinden öncekilerin yerine yeryüzüne getiren, halife atayan Allah’a karşı sorumlu davranmasıdır. Nitekim bu ayetler incelendiğinde Allah’ın belirlemesi, yeryüzünde halifelik ve insan olgusu önümüze çıkmaktadır. Birinin yerine gelme veya birine vekil olma anlamında yeryüzünde halifelik olgusu ise insanın kimin yerine geldiği ya da kimin vekili olduğu sorusunu doğurmaktadır. İlgili ayetlere bakıldığında ise Allah’ın rızasına uygun davranan inanan insanın Allah’ın rızasına uygun davranmayan kafirlerin yerine yeryüzüne veya onların topraklarına getirildiği görülecektir. Bunun yanında bazen kafirlerin veya müşriklerin yeryüzünde halife yapılması, kendinden öncekilerin yerine getirilmesi ise bir imtihan gereği olup onların Allah’a yönelmesi içindir. Yeryüzünde halifelik başlangıcında ise cinlerin veya meleklerin yerine Âdem getirilmiştir. Peygamber olması nedeniyle Âdem’in yeryüzünde Allah’ın hükümlerini uygulama hususunda Allah’ın halifesi olduğu da söylenmiştir.

İnanan insanın vekil olma anlamında halife olması onu halife atayanın rızasına uygun eylem yapması ve yaptırmasıdır. Bu bağlamda halifelik ya Hz. Musa’nın

²⁷³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/250-251.

²⁷⁴ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 7/586.

²⁷⁵ Nur Suresi Hudeybiye öncesinde, İfk Hadisesinin yaşandığı Benî Mustalik Gazvesi sonrasında indirilmiştir. Bk. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, 3/289-290. Nur 52. ayet için bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, 19/206.

yokluğunda Hz. Harun'u kendi yerine vekil bırakmasında olduğu gibi veya sadece Allah'tan aldığı vahyi uygulama hususunda ontolojik zorunluluk gereği peygamberlerin Allah'a vekil olması mümkün olabilir. Daha açık ifadeyle Hz. Harun Hz. Musa'nın işlerini yürütürken onun halifesi olurken, peygamberler de sadece Allah'tan aldığı vahyi uygulaması bağlamında Allah'ın halifesi olmaktadır. Peygamberlerin Allah'a vekil olması onların Allah'tan vahiy alması nedeniyle olup sadece vahiy alanıyla sınırlıdır. Nitekim İbn Atiyye, İbn Aşur gibi müfessirler de peygamberler dışında diğer insanlar için Allah'ın halifesi ifadesinin kullanılmayacağını belirtmiştir. Bu sebeple diğer insanların sultan, kral, devlet başkanı veya İslam devletinin halifesi dahi olsa Allah'ın halifesi ifadesini kullanması doğru değildir. Nitekim kendilerine "ey Allah'ın halifesi" denildiğinde Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Ömer b. Abdulaziz tepki göstermiş ve her biri bu hitabı kullanan kişileri bir daha kullanmaması konusunda uyarmıştır. Bu konuda bazı selef de "sadece yerinde olmayanın veya ölenin yerine halife yapılır Allah ise ne yok olur ne de ölür" diyerek insanın Allah'ın halifesi olamayacağını söylemiştir. Sonuç olarak "halifetullah" ifadesi Kur'an'da doğrudan hiçbir yerde geçmediği için insanın Allah'ın halifesi olduğunu kabul etmek veya ilgili ayetleri bu şekilde yorumlamak doğru gözükmemektedir. Özetle Kur'an'da kullanılan halife kelimesinin bağlamı yeryüzünde kendinden öncekilerin yerine gelen onlara varis olan sonra gelen anlamında bir halifedir.

Peygamberlerin halifeliğiyle ilgili olanların dışında halifelikle ilgili 19 ayete baktığımızda genel olarak toplumların Allah tarafından yeryüzünde halife yapılması onların kendinden öncekilerin yerine, yani selefleri olan ve Allah'ın rızasına uygun davranmayan toplumların yerine getirilmesi ile ilgilidir. Peygamber olan Hz. Harun Hz. Musa'nın yerine halife, vekil yapılmış, Hz. Âdem ve Hz. Davud'ın Allah'ın halifesi mi yoksa kendinden öncekilerin yerine mi halife olduğu ise müfessirlerce tartışılmıştır. Müfessirlerin çoğunluğu Bakara 30. ve Sad 26. ayet bağlamında sadece Hz. Âdem ve Hz. Davud için Allah'ın halifesi ifadesini kullanmış diğer insanlar için bunu kullanmaktan kaçınmıştır. Onların Allah'ın halifesi olduğunu zımnen kabul eden müfessirler ise bu halifeliği siyasi bağlamdan ziyade dini-ahlaki bir zaviyeden insanın ve toplumun sorumluluğu -iyiliği emretmek kötülüğü yasaklamak- bağlamında ele almıştır. Kur'an'ın hiç kullanmadığı, Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler devrinde de kullanılmayan ve özellikle kullanılmamasına gayret edilen "Allah'ın halifesi" hitabının Emeviler devriyle birlikte siyasi maksatla kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Cahiliyede kabile reisi, komutan vb lider anlamında kullanılan halife kelimesinin Raşid Halifelerle beraber sadece devlet başkanı için kullanılan özel bir isim anlamında, Emevilerle birlikte siyasi karışıklık ortamında ise zaman zaman halifetullah şeklinde kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Kur'an'a bir bütün olarak baktığımızda insanın yaratılması, yeryüzünün insan için yaratılması veya yeryüzüne halife atanması imtihan içindir. Allah'ın lütfunu unutan, O'nun rızasını gözetmeyen ve bu imtihana uygun davranmayan insana, kafir ve müşriklere, yerde ve göktekilerin hepsinin Allah'a ait olduğu, dönüşün yalnızca Allah'a olduğu, Allah onları yeryüzünde halife yaptıysa bu halifeliğe uygun davranmaları gerektiği birçok ayette bildirilmiştir. Aynı şekilde yeryüzüne Allah'ın salih kullarının varis olacağı, halifeliğin onlara verileceği de haber verilmektedir. İnsanın yeryüzünde halifeliğe uygun davranması, onu halife yapana layık

olması ise aklını kullanarak vahye tabi olmasına bağlıdır. Çünkü Allah'ın insanı kendinden öncekilerin yerine getirmesinin, halife yapmasının ve insanın bu halifeliklerinin devam etmesinin yegâne şartı onu halife yapan Allah'ın ilahlığını tanınmasıdır. Bu bağlamda halifelikten bahseden ayetlerin ilk muhatapları açısından Mekke müşrikleri, Medine Yahudileri ve Müslümanlara verdiği mesajlar vardır. Mekke müşriklerine Allah'ın Hz. Davud'u, Medine Yahudilerine ise Allah'ın Hz. Âdem'i yeryüzünde halife yapması üzerinden Hz. Muhammed'in Allah tarafından peygamber seçildiği hakikatini kabul etmeleri mesajı verildiği görülmektedir. Aynı şekilde haset ve kibirlerinden dolayı Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul etmeyen muhataplara İblisin Âdem'e secde etmemesi üzerinden İblis gibi hata ettikleri ima edilmiştir. Yine Allah'ın nimet verdiği peygamberlerden sonra gelen kötü bir nesil olan Mekke müşriklerinin ancak kibri terk edip tevhide yönelerek ve salih amel işleyerek kurtuluşa erişebileceği; Hz. Musa'ya inananlardan sonra Tevrat'a çok kötü bir mirasçı olan Medine Yahudilerinin de Hz. Muhammed'e uyararak iyi bir varis olabileceği mesajı verilmiştir. Bunun yanında İsrailoğulları'nın şirk koşarak Hz. Musa'ya kötü bir varis olması üzerinden hem tevhidi terk eden Mekke müşriklerine hem de Medine Yahudilerine varisliğin hakkını vermedikleri, muvahhit olan atalarına kötü bir halef oldukları mesajı verilmektedir.

Allah'ın insanı yeryüzüne halife yapması üzerinden verilen mesajların çoğu vahyin ilk muhatapları ve muhalifleri olan Mekke müşriklerinedir. Onlar ya Allah'ın onları yeryüzüne halife yapmasının bir lütuf olduğu üzerinden tevhide yönelmeye teşvik edilmiş ya da şirk koşmaya devam ettikleri için helak olan kavimler üzerinden tehdit edilmişlerdir. Onların teşvik edildiği ayetlerde “ey müşrikler sizi helak olan nesillerden, kavimlerden sonra var eden, yeryüzünde halifeler yapan putlar değil Allah'tır, o halde sizler Allah'ın elçisine uyararak putlardan uzaklaşın ve bir olan Allah'a yönelin” mesajı verilmektedir. Mekke müşriklerinin tehdit edildiği ayetlerde ise “ey müşrikler eğer peygambere sırt çevirip de şirke devam ederseniz Allah Nuh, Hud kavmini ve şirkte ısrar eden diğer kavimleri helak ettiği gibi sizi de helak eder ve ona itaat edenleri, dilerse melekleri getirir, o halde gönderdiği nebisine uyararak ahirete inanın ve şirkten uzaklaşıp tevhide yönelin” mesajı verilmiştir. Onları minnet veya tehdit üzerinden (yeryüzünde halife yapma veya halifelikten azletme) tevhide davet etme mesajı bazen de iyi bildikleri Ad ve Semud gibi Arap kavimleri üzerinden yapılmıştır.

Müslümanlara halifelik üzerinden verilen mesaj Mekke ve Medine'de içinde buldukları şartlara göre doğrudan veya dolaylı olarak yapılmıştır. Mekke'de işkence gören zayıf müminlere “eğer Allah yolunda sabrederseniz Allah sizi ileride düşmanlarınızın yerine, Mekke'ye, varis yapacak” mesajı Firavunun zulmü altında ezilen İsrailoğulları'na Hz. Musa'nın “*mutlaka Rabbiniz düşmanlarınızı yok eder ve sizi onların yerine getirir*” müjdesi üzerinden verilmiştir. Medine'de ise Müslümanlara “sizin sadece vekil olduğunuz, gerçek sahibi Allah olan mallardan infak edin” denilerek onlar Allah yolunda cihada teşvik edilmiştir. Bunun yanında Müslümanlar Allah'ı birmeye ve salih amel işlemeye devam ederlerse Allah'ın onları yeryüzünde güçlü konuma, hâkim duruma getireceği vadedilmiştir.

Kaynakça

- Abdüsselâm, İzzeddin b. *Tefsiru'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd el-. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdulbâri Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, 1415/1994.
- Atay, Hüseyin. "Allah'ın Halifesi İnsan". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (1970), 71-80.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ed. Komisyon. 17/539-546. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ed. Komisyon. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-*Şerhu's-sünne*. thk. Şuayib Arnavuti-Muhammed Zuheyr eş-Şâviş. 15 Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ. 9 Cilt. Dimeşk: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebi Tertîbi'n-Nüzûl*. 3 Cilt. Mağrib: Daru'l-Beydâ, 2008.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-Hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Dar-u İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, 1383/1963.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî *es-Sünen*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrî,
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhîd*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. 10 Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- el-A'sâ, Meymûn b. Kays. *Divanü'l-A'sâ'l-Ekber*. thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Rıdvânî. Doha: Vizâratü's-Sakâfiyye ve't-Türas, 2010.
- el-A'sâ, Meymûn b. Kays. *Divanü'l-A'sâ'l-Ekber*. thk. Muhammed Hüseyin. b.y.: Mektebetü'l-Edeb, ts.
- el-Ganevî, Tufeyl. *Divanü Tufeyl el-Ganevî*. thk. Hassan Felahoğlu. Beyrut: Dâru Sâder, 1997.
- Esen, Muammer. "İnsanın Halifeliği Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 15-38.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-Lüga*. thk. Muhammed Avz Merab. 8 Cilt. Beyrut: Dar-u İhyâü't-Türasi'l-Arabî, 2001.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Ferrâ, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-. *Meâni'l-Kur'an*. thk. Ahmet Yusuf Necati-Muhammed Ali Neccar. 3 Cilt. Mısır: Daru'l-Mısriyye, 1. Basım, ts.
- Güllüce, Veysel. "İnsan Allah'ın Halifesi midir". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2001), 169-214.
- Haleem, Muhammad Abdel-Badawi, Elsaid M. *Arabic-English Dictionary of Quranic Usage*. Leiden-Boston: Brill Yayınları, 2008.
- Halil b. Ahmed. *Kitabü'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzumi-İbrahim Semarraî. 8 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Hilal, ts.
- Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. . *Müsned*. ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, thk. Adil Mürîd vd. Şuayib Arnavuti. 45 Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001/1421.
- Hutay'e. *Divanü'l-Hutay'e*. thk. Hamdü Tammâs. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2005.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvad. 9 Beyrut: el-Kütübü'l-İlmî, 1997/1418.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Daru't-Tunûsî, 1984.
- İbn Atiyye, el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Aziz*. thk. Abdüsselam

- Abdüşşafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah. *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*. thk. Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1416/1995.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya. *Mekâyisü'l-Lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Şam: Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakka vd. 2 Cilt. Mısır: Mustafa el-Bâbi el-Halebî ve Evlâdüh, 1375/1955.
- İbn Manzur, Ebul'-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdir, 1993.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmiu li'Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berduni-İbrahim Etfiyiş. 20 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısırî, 1384/1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrahim el-Besyûnî. 3 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, ts.
- March, Andrew F. *The Caliphate of Man: Popular Sovereignty in Modern Islamic Thought*. Massachusetts: Harvard University Press, 2019.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdi Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Kahire: Daru'l-Hadis, ts.
- Mevdûdî, Ebû'l A'lâ el-. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Yusuf Karaca vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Muâviye, b. Ebî Süfyân. *Divanü Muâviye b. Ebî Süfyân*. thk. Faruk Eslîm b. Ahmed. Beyrut: Dâru Sâder, 1996.
- Muhammed Fuad, Abdülbaki. *el-Mucemü'l-Müfehres li-Elfâzil'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1364/1944.
- Mukâtil, b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhate. 5 Cilt. Beyrut: Dar-u İhyâi't-Türas, 1423/2002.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedivî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/2000.
- Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-. *Muhtârü's-Sıhah*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999.
- Rebîa, Lebîd b. *Divanü Lebîd b. Rebîa*. thk. Hamdü Tammâs. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2004.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'lÂmma li'l-Kitâb, 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Kesf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebî Muhammed b. Aşur. 10 Cilt. Beyrut: Dar-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Sâbit, Hassân b. *Divanü Hassân b. Sâbit*. thk. Abdülemir Ali Mühennâ. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmî, 1994.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-. *el-Cevahirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Muavved-Adil Ahmed Abdulmevcud. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1997.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys es-. *Bahru'l-Ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvid vd. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Sülemî, Muhammed b. Hüseyin es- *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid Imrân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, 1421/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. et-. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed

- Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-. *Mevsûatü Keşşâf-ı Istîlâhâtı'l-Funûn ve'l-Ulûm*. thk. Ali Dahruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh et-. *Tefsîrû't-Tüsterî*. thk. Muhammed Basıl Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, 2002/1423.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-. *Esbâb-u Nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemal Besyûni Zağlûl. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990.
- DAEŞ, Devlet'ül-İrak ve's-Şam, *Dabîq Dergisi: Sayı 1 The Return of the Khilafah (Halifeliğin Dönüşü)* (Ramazan 1435/Haziran 2014).
- DAEŞ, Devlet'ül-İrak ve's-Şam, *Kostantiniyye Dergisi: Sayı 2 Hilafetle Savaşmak Riddet midir?* (Şevval 1436/Temmuz 2015).
- Yiğit, İsmail. "Emeviler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ed. Komisyon. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. "Muhtâr es-Sekâfî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ed. Komisyon. 31/54-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zehre, Muhammed Ebû. *Zehratü't-tefâsîr*. thk. Ebu İbrahim Hasaneyn. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikru'l-Arabî, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.